

Загальна Книгозбірня ч.1.

Тарас Шевченко.

ІСТОРИЧНІ ПОЕМИ.

Пояснив
Дмитро Николишин.

Друге, доповнене видання.

КОЛОМІЯ, 1921.

З друкарні Вільгельма Бравнера в Коломії.

PG
3948
S518
1921

UKRAINIAN BOOK STORE
10848-101st Street
EDMONTON, - ALBERTA

LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
AND GEOGRAPHY
LONDON

Тарас Шевченко.

Історичні поеми.

Пояснив

Дмитро Николишин.

Друге, доповнене видання.

КОЛОМІЯ, 1921.

Накладом „ЗАГАЛЬНОЇ КНИГОЗБІРНІ”

PG
3948
S518
1921

823454

Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова ;
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть, тай спитайте
Тоді себе : що ми ?
Чиї діти ? Яких батьків ?
Ким, за-що закуті ?

Шевченко: До мертвих і живих...
стрічки 149—157.

Переднє слівце.

Перше видання цієї книжечки п. з. „Історичні поеми Тараса Шевченка зі вступом і примітками Д. Н.“ появило ся в ювілейний 1914-ий рік. Її ціль була: зібрати разом усі історичні поеми, з виїмкою „Гайдамаків“, для яких призначено осібне місце між випусками „Загальної Книгозбірні“ під числом 3, і кинути на них ясне світло, щоб читач, розуміючи поета, оцінив як слід вартість його поетичного твору і перестав ним одушевляти ся тільки — з патріотичного обов'язку... Наскільки се мені вдало ся, про се повинна була сказати фахова критика. Одначе, поза кількома прихильними рецензіями в нашій пресі, книжечка докладнішого розгляду через воєнні події не діждала ся. Все ж таки свою службу справляла доволі добре, коли показала ся потреба другого видання.

Це друге видання різнить ся від першого тим, що поміщено ще дві поеми, а саме 3. „Буває, в неволі...“ і 10. „Невольник;“ в той спосіб усунено найважливішу хибу першого видання. Змінено в дечому і Вступ. Усунено 3. главу п. з.: „Як уявляв собі Шевченко козаччину“, щоб не обтяжати книжечки для зрозуміння поем лишніми цитатами із Шевченкових жерел, тим більше, що про ту саму тему ширше й докладніше сказано в книжечці „Козаччина в поезії Т. Шевченка“ (2. випуск сього Видавництва). За те доповнено інші глави, кілько треба для зрозуміння обох до-

даних поем, а вкінці доповнено новою: „Суцільний погляд на історичні поеми Шевченка.“ Також текст пояснено численнішими й ширшими примітками.

Попри те, щоб не томити читача й не розсівати його уваги, я вважав за вказане позчеркати всі нотки, що відсилають до літератури предмету, лишаючи тільки такі, які прояснюють текст.

В такім виді по мойому книжечка підходить мені більше під розумінне ширшого загалу і даліше справляти мені свою службу в школі, для якої вона в першій лнії призначена, й поза школою. Очевидно я далекий від того, щоб уважати її у всьому викінченою; для того з подякою приймати му всякі завваги, що можуть причинити ся для кращого вивінування книжечки у третьому виданню.

Коломия, в марті 1921.

Д. Николишин.

Вступ.

1. Коли та які історичні поеми написав Шевченко.

Вже з перших творів Тараса Шевченка бачимо, що його живо займала давня бувальщина України, а саме — славна козацька доба. З 8-ох більших і менших поетичних творів, що увійшли до першого „Кобзаря” 1840 р., тільки два вільні від яких небудь згадок про козацтво: „Катерина” і думка „На-що мені чорні брови”; в чотирох: „Тополя”, „Думи мої”, „Перебендя” і „До Основьяненка”, є більші або менші згадки „про старину, про те диво, що було, минуло...”, а останні два, „Тарасова ніч” і „Іван Підкова”, се справжні історичні поеми. Обі вони написані 1839. року і належать до найранших квіток Шевченкової творчости. Зацікавленне бувальщиною в нього змагало ся й завдяки сьому побачила світ (1841) найбільша історична поема „Гайдамаки”¹⁾. На другий рік написав поет „Гамалію” (надрукована щойно 1844 р.). Ся поема замикає перший цикл творів Шевченка, які він написав на чужині, не бачивши України від

¹⁾ Див. Т. Шевченко : Гайдамаки. „Заг. Кн.” ч. 3.

осени 1829 р., коли її по волі свого пана покинув. 1843 р. їде поет на Україну. Побут у рідному краю вплинув на поета дуже погано. Поет побачив, що на Україні політична, економічна й національна неволя, та що ніякої надії на краще не може бути, бо „там чорт ма людий; німці прокляті, більш нічого“¹⁾. Поет ходив по Україні — був у Межигорського Спаса, і на Хортиці, скрізь був і все плакав; бачив, що „слюндрували нашу Україну, катової віри, німота з Москалями“²⁾. Страшний, роздавлюючий контраст між славною бувальщиною, якою вона уявляла ся поетові, а підлою, поганою дійсністю, яку бачив на Україні, зазначив ся зміною в його думках про деякі історичні особи й факти, як от про Богдана Хмельницького, і ту зміну бачимо в дальших його поемах. Поет не вертає більше до геройської козацької доби; його душу томлять фатальні похибки Хмельницького, які завели Україну в московську неволю, та згадки про кривди, заподіяні Москалями українському народові. В тім часі написана поетична повістка з останніх літ гетьманщини п. з. „Невольник“ (Марїнське, 16. X. 1845), яка своїм ясним початком, а понурим кінцем найкраще малює тодішні настрої поета. Його поеми набирають де далі все більше політичної закраски, все завзятіше обжаловують московське правління за його руїнницьку політику супротив України і — заводять поета в азийські степи...

Розторощений нелюдським засудом, поет

1) Лист до Кухаренка з 24. марта 1844.

2) Лист до Кухаренка з 26. падолиста 1844.

приопавав духом. У його поемах із часу заслання не стрічаємо такого обжалування московського царизму як у „Сні“ й „Кавказі“. Відірваний від рідної України, поет думає про неї, про її сучасне й минуле, і попри думки, в яких замкнув на віки своє непомірне терпіння та велику тугу, дав нам довгий ряд чудових поезій із побутовим змістом і кілька історичних поем, які вказують, що бувальщина стала його знову живіше займати. В Орську 1847 р. написав дві поеми: „Іржавець“ і „Чернець“, не вчислюючи поезії „Ляхам“ (теж із історичним підкладом). На другий рік Шевченко помандрував з експедицією Бутакова¹⁾ над Аральське море і був там уже 19. червня. Побудувавши в Раїмі два човни для плавби по морю та поплававши ціле літо, приплили 23. вересня на зимівлю на остров Кос-Арал, у гирлі річки Сир-Дарії. І тут написав поет до кінця 1848 р. поміж великим числом більших і менших поезій, між якими є й такі, що в них чимало історичних згадок, — також три історичні поезії, а саме „Швачка“, „Вибір гетьмана“ і „Задача Дорошенка“²⁾. В Оренбурзі 1850 р. написав „Буває, в неволі иноді згадаю своє стародавнє“, що своїм змістом тісно вяжеться з поезією „Ляхам“. Коли не будемо вчислювати поетичних повісток із бувальщини, як „Хустина“ й т. п., мати мемо всі історичні поеми Шевченка.

Ми в цьому виданню вилишили „Ляхам“,

1) Її завданням було описати береги Аральського моря та збудувати форт.

2) Заголовки двох останніх додані пізніше — не Шевченком.

а інших десять упорядкували не генетично, але історично з уваги на зміст.

2. Жерела історичних відомостей Шевченка¹⁾.

За ту освіту, якої надбав собі Шевченко, мусимо дякувати, окрім Гребінки, більш за всіх Брюлову. Він полюбив свого талановитого ученика, брав його часто до себе і дозволив йому користати зі своєї бібліотеки. Попри Біблію, твори українських, польських і московських письменників та переклади Гомера, Гетого, Шіллера, Шекспіра й и., читав пильно історичні романи Вальтер-Скота, історію Греції та історію середніх століть. Українську бувальщину пізнавав перш усього з історичних дум і пісень, яких сам чимало знав, а ще й не без того, щоб за понукою Гребінки не читав збірки народніх пісень Михайла Максимовича, виданої 1827 р., (друге, повніше видання появилось ся 1834 р.), що нею одушевляв ся Пушкін. З історичних творів, яких тоді було дуже небагато тай то невеликої вартости, читав Шевченко славу „Історію Русовь“²⁾, надруковану правда Бодянським щойно 1846 р. в Москві, але відому широким кругам української й московської інтелігенції з численних рукописів. Мусіла вона бути і в Гребінки. Ця історія мала великий вплив на уформованне історичних поглядів Шевченка. Друга історична книга відома Шевченкові, се „Історія Ма-

1) Докладніше про се в книжечці: Козаччина в поезії Т. Шевченка, „Заг. Кн.“ ч. 2.

2) Написав її імовірно Григорій Полетика, український патріот із часів Катерини II.; умер 1784 р.

лой Росії" Дм. Бантиш-Каменського, зложена з історичної літератури XVIII. ст. й „Історії Русовъ“, що вийшла 1822 р. В 30-х роках вийшло друге, доповнене видання і його мусів Шевченко знати й читати. Також знав Шевченко „Краткую Лѣтопись Малыя Росіи“, видану Рубаном у Петербурзі 1777 р. Про гайдамацьку добу знає чимало народніх переказів, а також памятав оповідання старого столітнього діда Івана, наочного свідка кровавих рухів 1768 р. Знав також польські твори, що відносили ся до тієї доби, головно роман Чайковського „Вегнуhora“.

Не без впливу на пізніщі твори Шевченка була також „Історія Малоросії“ Н. Маркевича (вийшла в 5-ти книжках в р. 1842—43), якого Шевченко знав та ще 1840 р. присвятив йому поезію „Бандуристе, орле сизий!“

Вкінці мусів Шевченко знати інші друковані історичні праці, які займали ся російською державою, а на українську справу дивили ся через московські окуляри. Такою була 12-ти-томова „Історія Государства Російскаго“ Н. Карамзина. (Порів. „Великий Лях“ стр. 233—4). Подібних творів було більше.

3. Історична основа поем.

Теми до своїх історичних поем брав Шевченко тільки з козацької та гайдамацької доби. Про княжу добу у нього не находимо згадки¹⁾.

¹⁾ Не беремо під увагу IV. частини поеми „Царі“, в якій змальовано напад Володимира на Полоцьк, бо тут поет не думав малювати княжу добу.

Воно й не диво. Княжу добу до татарського погрому зачислили московські історики до історії Московщини, а й ті нібито українські жерела, якими користувався Шевченко, не вміли поставити справи ясно¹). За те инакше дивиться поет на потатарську, а саме литовську й литовсько-польську добу, в якій у нутрі народу витворила ся, зросла і стала на сторожі української нації козацька сила, що переняла на себе ідею української державности і намагала ся, деякий час навіть із повним успіхом, перевести її в практиці. Оця доба була поетові наймиліща, про неї він думав ціле своє життя, з неї брав теми до своїх поем.

Не можна не звернути уваги на сю обставину, що в перших трьох поемах спинив ся поет на часах до Хмельницького, тобто на героїській добі козаччини, за те в „Невольнику“ та в поемах, написаних на заслання, за виїмкою „Вибору гетьмана“, оспівав нам часи занепаду української держави. Взагалі в початках своєї поетичної творчости, а саме до першої поїздки на Україну літом 1843 р., шукає поет самих лискучих моментів з козацької історії, чого не бачимо в дальших його поемах. Причини сього треба шукати в душевному настрою Шевченка, який дуже змінив ся по згаданій поїздки; вона дала йому нагоду пізнати нащадків тих колишніх гетьманів і козацьких старшин, яким і не в думці були славні та тяжкі діла їхніх дідів.

Щоб як слід зрозуміти історичні поеми Шевченка, а zarazом осудити, наскільки поет

¹) Ледви чи й Шевченко в початках своєї літературної діяльності мав який ясний погляд на княжі часи.

вірно відчув і змалював дану епоху, мусимо познакомити ся з історією тієї доби, з якої поет брав теми до своїх історичних поем.

Після Люблинської унії (1569), що получила Литву й Україну в одну цілість із Польщею, опинив ся український народ у дуже крутому положенню. Від полудня знад Лиману Дніпра загрожувала йому Татарва, що в XV. ст. зорганізувала ся в кримську державу і безнастанно пустошила Україну, руйнуючи міста й села аж по Київ та забираючи з собою все, що мало вартість. Ціла полуднева Україна стала пустим степом. Татарське лихоліття тревало довгий час і запало глибоко в пам'ять народа, про що свідчать його пісні. Було воно без порівнання тяжче, як часи Бату-хана. З другого боку Люблинська унія перестроювала українське життя на польський лад так, що з давніх литовських порядків майже нічого не лишило ся. Князі й магнати швидко ополячували ся, міщанство стратило своє значінне, а селянство стратило право на землю й попало в панську неволю. Пан мав повне право над життям і маєтком свого підданого: міг його навіть убити, і за се ні перед ким не відповідав, ба навіть не можна було на нього жаліти ся; сам король не мав права мішати ся у відносини між паном і його підданим.

Крім такої безправности й поневолення селянина, до якого довело його польське право, друга половина XVI. ст. принесла з собою нечуваний визиск його робучої сили. По Люблинській унії отворили ся нові торговельні шляхи на захід і продукти хліборобства набрали незвичайної ціни. Великий попит на збі-

же спонукував панів збільшати орне господарство коштом селянських ґрунтів, а дотеперішні чинші й данини за поле замінювати на панщину. Старають ся побільшити її всіми способами, і в західній Україні вже в другій половині XVI. ст. місцями робили селяни панщину що дня і їхнє життя стало справжнім пеклом.

Попри упадок економічної сили широких мас селянства зазначив ся упадок національного духу, звязаного тісно з церквою, яка уважала ся підставою цілого життя. Византийська культура, наука й література, в якій надовго перед упадком Царгороду виявив ся занепад творчої сили, не могла дати Українцям нічого животворного й настільки сильного, щоб могли з успіхом оперти ся походіві на їхні землі свіжої латинсько-німецької культури, оживленої реформацією й ренесансом; а та культура грозила повним упадком національності. Єзуїтські школи, писання, проповіді перетягали до католицької церкви одного по однім репрезентантів української інтелігенції, членів тих визначних і впливових родин, на яких спочивали останки сили і значіння українського елемента¹⁾, і ті культурні елементи, яких так треба було самій українській народности. До кінця XVI. ст. цілий їх ряд стояв уже між католиками. Чимало лиха наробила також унія, яку заведено 1596 р. Польське правління стало рішучо по стороні уніятів і православним діяла ся через те велика кривда. Навіть владики почували себе безпечними лиш під охороною козаків. От що говорить

1) Як от кн. Острожських, з яких в 1580-х рр. два старші вже були католиками, та кн. Слуцьких.

український парламентарист Лаврентій Древинський, голова українських послів на соймі на початку 1621 р., коли йшла бесіда про приготування до війни з Турками:

„Почавши від Кракоза в Короні як помножаєть ся слава божа за помічу тої нововидуманої унії? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтности церковні попустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до в. кн. Литовського — там рсбить ся те саме, навіть у містах пограничних із Московського державою. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священників розігнано. В Пинську те саме вчинено; монастир Лещинський на корчму обернено. Через се діти сходять зі світу без хрещення, тіла мертвих вивозять ся з міст без церковного обряду як стерво; люди без шлюбів живуть у нечистоті, не сповідаючи ся, не причащаючи ся зі світу сходять. Невже се не самому Богові обида? не вже не буде мстити ся за се Бог? ...Перейдім до інших кривд і утисків нечуванних. Чи то не кривда народіві нашому руському, що, не кажучи про інші міста, чинить ся у Львові? Хто грецького закону, не уніят, той не може мешкати в місті, ані торгувати на локті і кварти, ані до цехів не може бути прийтий. Коли хто умре, мешкаючи в місті, того мертве тіло не можна провести через місто з церковною церемонією, ані до хорого з тайнами Господніми іти не вільно. А в Вильні чи не утиски то? чи чуване коли? Коли мертве тіло під замком хочуть провести через замкову браму (якою ходять і їздять усі, навіть Жиди й Татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити

иншою брамою, якою тільки гній міський вивозять. Навіть води не можуть докупити ся...“ „Монахів, що до унії не пристали, в Новгородку й по інших містах уніїти граблять, розбивають на добровільній дорозі й садять у в'язницю“. „Коротко сказати — давно вже великі, нечувані кривди поносять народ наш руський як у Короні так і в в. кн. Литовській“¹⁾.

Такі страчні кривди терпіли православні, від польського уряду.

Щоб ратувати церков і православіє, а з тим і національність, Українці засновували по більших центрах (Львів, Київ, Острог, Берестє, Вильно й и.) братства, що стояли на сторожі української церкви й культури, а деякі з них, головню львівське, острожське й кийське (се останне розвивало ся під охороною козацького Запорозького товариства, яке за часів Сагайдачного стало його членом) розвинули навіть визначну діяльність. Але се значило дуже небагато в порівнанню з тим, в якому становищі опинили ся широкі маси народу, повернені у кріпаків.

На всі ті утиски реагував нарід спершу масовою еміграцією на полудне й полудневий схід (Побоже й Подніпрянщина) і заселявав поволі пусті степи, винищені нападами кримської Орди. Але за ними посували ся пани, загортали свіжо заселені простори враз із поселенцями та заводили панщину з її порядками. Бажаючи позбути ся ненависних панів, селяни втікали на Запороже, записували ся в козаки і таким чином причиняли ся до зросту козаччини.

¹⁾ Грушевський: Іст. України Руси, VII. с. 445—6.

Ся нова суспільна сила витворила ся з несерйозного пограничного добичництва та ухадництва (господарка від весни до осени у степових „уходах“, головно ловецтво, рибальство і бжільництво), якому ґрунт і обставини дало згадане страшне татарське лихоліття, що впало на Україну від кримської Орди з кінцем XV. ст. Та вже в другій половині XVI. ст. дала ся вона в знаки Татарві таї иншим суїдам, а на початку XVII. ст. козацькі відділи бушують по турецьких берегах малої Азії, нападають із нечуваною відвагою на Царгород, стають пострахом для Татар і Турків та широко по світі розносять про себе славу.

З розвоєм козацтва розвиваєть ся у козаків свідомість їхньої ваги і значіння в життю народу. Широко розкинені козацькі „січи“ перетворюють ся у великий козацький союз, а його осередком стає Запороже з Січею на Хортиці, що її побудував коло 1552 р. князь Дмитро Вишневецький-Байда. Воно стає заборолом, об яке розбивають ся хижі татарські набіги на Україну, стає осередком усіх рухів, які де далі набирають щораз виразнішої політичної закраски. Польський уряд старав ся розвиток козацтва повернути на свою користь та не допустити до того, щоб воно набрало надмірної сили. Домагали ся сього пограничні пани та старости, що найбільше терпіли від козаків, бо їхні піддані набирали ся козацького духу і ставали „непослушними“, а то й брали участь у ріжних дрібних повстаннях. Длятого появляють ся разпораз проби завести реєстр (число невелике, найбільше кілька тисяч), а решту козаків повернути в кріпаків. Се дає притоку до більших повстань, як Косинського

(1591) і Наливайка з Лободою.

Наливайко Северин був провідником самостійної козаччини, що збирала ся на браславським і волинським пограниччю та не мала нічого спільного з властивою низовою — Запорожською. Було то властиво зборище давніх земель, що після Люблинської унії потратили свої ґрунта на користь панів, і то служили магнатам за гроші, складаючи прибічні міліції, то увихали ся скрізь по Поділля й Волині та просто грабували на власну користь. Сам Наливайко (його батько мав бути кушнірем) з початку служив у кн. Острожського і з ним ходив на Косинського, та вже 1595 р. бачимо його ватажком згаданих безземельних земель. У нього не було ніякого серйозного політичного напрямку, за те мав добрий організаторський талант і через те його ватага скоро зростала. З нею воював він у Волощині, пізніше на Поліссю, Білорусі. Ці рухи не мають ні політичного, ні народнього характеру, се просто наслідок становища безземельних, бездольних людей. Мішаючи ся в різні панські сварки й наїзди, які робили одні пани на других, помагав Наливайко православним панам (Острожському й ин.) докучати противникам православних, уніятським владикам і їх прихильникам, що заходили ся коло унії. Се не подобало ся польському урядові й він вислав (1596 р.) проти нього Жолкевського. Наливайко вдав ся до Низовців, які його не любили, а навіть ворожо відносили ся до нього. Остаточно під натиском обставин тодішній кошовий Лобода згодив ся з ним получити ся. У цвітні зійшли ся вони під Білою Церквою й, уступаючи перед Жолкевським, спинили ся

біля Лубень над Соляницею табором. Поляки обложили його і мучили козаків безнастанною стріляниною. Попри те повстала незгода між Наливайківцями й Низовцями, яку зродила інтригантська робота Жолкевського, що вмів використати стару ворожнечу між одними і другими. Вона довела до кривавих розрухів у таборі, серед яких убито Лободу. Тимчасом облога осягнула своє. Недостача води й паші приневолила козаків здати ся. При здачі часть козаків збройною рукою відбила ся й пішла на Низ. Богато вирізано безборонних (між ними жінок і дітей, що були в таборі), провідників покарано смертю, а Наливайка тримали майже рік у в'язниці, мучили на допитах про його зносини з сусідніми державами, наконець стяли, а тіло його четвертували.

Після сього на Україні затихло. Козаччину зігнано з „волости“ на Низ і придавлено, а над українським національним життям повисла чорна хмара у виді церковної унії і грозила повним його спольщеннєм. Одначе козаччина скоро прийшла до себе і за часів Сагайдачного стала поважним чинником політичним, з яким Поляки мусіли числити ся. Сагайдачний прислужив ся Польщі два рази, в московській (1617 р.) і турецькій війні (1621. під Хотином), і за нього піднесла ся наново православна церков і народнє життє. Одначе незабаром по його смерті (1622) польське правліннє вертає до давньої політики проти Українців — починають ся ті самі утиски. Дуже інтензивний напір Поляків викликає ряд щораз більших протестів, які 1648 р. доводять до Хмельниччини. Перше повстаннє Жмайла покінчило ся Куруківською умовою 1625 р.,

не дуже корисною, але й не дуже нещасливою, яка полишала їм самоуправу. Тільки ж реєстр зменшено на 5 тисяч, а інші мали вернути до панів і стати кріпаками. Таке покінченне справи очевидно не могло бути остаточним. Поки жив Михайло Дорошенко, вибраний на місце Жмайла, і Конєцпольський воював зі Шведами, було яко тако. По смерті Дорошенка (1628) і з поворотом Конєцпольського (з кінцем 1629 р.) почала ся нова біда. Конєцпольський завзяв ся Куруківські постанови перевести в життє і кожний непослух збирав ся гасити „хлопською кровю“. До того ж польське військо, розставлене по Україні, без міри своєволило. Се викликало реакцію. Весною 1630 р. рушає Тарас Федорович Трясило на волость, карає на горло гетьмана Чорного, наданого козакам урядом, і тим дає сигнал до повстання. Універсалом скликає до війська всіх — „хто був козаком, або хоче ним бути, аби всі прибували, вільностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських ратували“¹⁾. Тривожні чутки про польські замисли на віру православну, злучені з церковними соборами, що відбували ся літом 1629 р. за приводом уряду, розворушили уми Українців і козацька революція перемінили ся на війну за віру. Вона заскочила Конєцпольського несподівано і він, поки збирав порозкидане військо, післав Самійла Лаща (чоловіка 37 разів позбавленого шляхетської чести і 200 разів засудженого за різні злочини, а мимо того не покараного)

¹⁾ Грушевський : Ілюстрована історія України, с. 304—5.

„гамувати“ людей. Розказують, що Лаш напав на Лисянку на сам Великдень і вирізав усіх людей, що були в церкві. Очевидно, що й козаки, де придибали Поляків, платили так само. Тимчасом Конецпольський, зібравши військо, рушив проти Трясила і спинився біля Переяслава. Два тижні нападав на козацький табор безуспішно. Нарешті зчинила ся битва, в якій сильно Поляків погромлено: розбито табор, перервано дорогу до Дніпра, і Конецпольський мусів погодити ся. Старе лихо мали забути, реєстр збільшено на 8 тисяч, але не переведено його — так, що не знати, хто був козак, а хто ні — кождий, значить, міг користувати ся вільностями козацькими. Що стало ся з Трясилом — не знаємо.

По смерті короля Жигмонта III. (1632) вибрано королем Володислава IV., що був прихильний козакам. При нагоді його вибору українські дипломати (Древинський та ин. шляхтичі, останки) вспіли виеднати деякі полекші для православної церкви (вибрано тоді київським митрополитом Петра Могилу, що багато зробив для української справи) і для козаків. Але ж бо Конецпольський, бажаючи мати добрий нагляд над Запорожцями й емігрантами, побудував над Дніпром біля кодацького порога кріпость. Вона дуже не подобала ся козакам і гетьман Іван Сулима напав на неї несподівано в ночі 1635 р., перерізав залогу, а кріпость цілком зруйнував. Почала ся війна. Поляки хитрощами дістали Сулиму й инших провідників у свої руки, вислали до Варшави, і сойм засудив їх на смерть.

Однак се не покінчило справи. Через півтора року підіймаєть ся повстанне Па-

влюка. Він виходить із Запорожа на Україну. Тодішній гетьман Томиленко передає йому булаву. Павлюк карає поставленого Поляками на місце Томиленка гетьмана Кононовича смертю за зраду. По сім, замість іти на ворога, вернув на Січ і прогаяв догідний час мабутна переговорах із ханом. Тимчасом Микола Потоцький зібрав військо, посунув ся в Черкащину — а се підрізало повстанців. Заки Павлюк настиг і вспів покликати лівобіцьких козаків, стати „за віру християнську й золоті вільности козацькі“, прийшло до бою між Мошнами а Росю, в якій козацький табор розбито. Козаки відступили під Боровицю. Тут мусіли здати ся та видати Павлюка. Його покарали смертю мимо того, що Кисіль¹⁾ пообіцяв йому амнестію. По сім почалась реакція проти козаків. Однак се не зломило їхньої сили. Уже за рік почало ся нове повстанне, в якому стрічаємо вже селянські маси. Козаки починають бороти ся вже не за права свого стану, але за права свого народу. Та на лихо вибрано гетьманом Острянина, нездатну людину, а сей занастив діло. Настали часи найгіршої реакції. Всі вольности козацькі скасовано, реестр зменшено до 1200 чоловіка, а всіх інших повернено в кріпацтво. І так було десять літ аж до всенароднього повстання 1648 р. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

*

*

Звісно, що Хмельницький Переяславським договором 1654 р. злучив цілу Україну з Москвою, бажаючи в той спосіб запевнити їй

¹⁾ Тодішній київський воєвода, посередник між польською та українською стороною.

свобідний політичний і культурний розвиток. Однак Москві і не в думці було тримати ся статей Богдана Хмельницького; вона заходила ся господарити по свому. Побачив Богдан свою похибку і старав ся направити її, але смерть не дала йому сього зробити. По його смерті (1657) починаєть ся найсумніща доба в історії України, що її нарід назвав „руїною“. Не стало сильної Богданової руки і не було кому продовжати його роботу : витворити підвалини української державности. Ідея Виговського — оперти ся на Польщу і зберегти незалежність політичну від Москви — провалила ся враз із її творцем. Хмельниченко крім славного імени не мав нічого, чого треба провідникові народа в таких непевних часах, а інші гетьмани стали шукати в політиці власної наживи. Взагалі бачимо, що ні один із тих діячів не мав ясної ідеї, куди саме і як вести Україну. На політичне поле висувають ся 1663 р. такі, як Брюховецький, що перший запродав Москві волю України, та Тетеря, рішучий прихильник Польщі.

Вони починають усобицю, покликуючи до помочі один Москалів, другий Поляків, і таким побитом дають чужим державам притоку мішати ся в українські справи та шукати власної користи. Поляки й Москалі, втовлені боротьбою, погодили ся так, що поділили між себе Україну по Дніпро з тим, що й Київ перейшов до Москви (Андрусівський мир 1667 р.).

Тільки ж се не покінчило боїв. Ще 1665 р. Тетеря мусів утікати до Польщі перед невдоволенням народа. Того ж року вибрали козаки на порученне Татар гетьманом Петра

Дорошенка. Був се чоловік великого духа, душею й тілом відданий визволенню України. Бажаючи зєдинити Україну в одних руках, признав над собою зверхність султана і при турецькій помочі вдало ся йому повалити Брюховецького та злучити Україну до купи (1668). Але ж як лише відступив до Чигирина, московські війська з Ромодановським увійшли на лівобережну Україну і під їхнім напором вибрала старшина гетьманом Многогрішного, якого Дорошенко лишив у заступстві. Се підризало становище Дорошенка. До того почало йому бороздити Запороже, де вибрано гетьманом Ханенка, а сей тільки утрудняв становище Дорошенка. Одначе при турецькій помочі вдало ся йому осягнути се, що Польща Буцацькою угодою (1672) зрєкла ся правобережної України. Таким чином одна часть Дорошенкового пляну була сповнена. Лишила ся друга частина: зєднати обі половині України під московською протекцією, але з повним забезпеченням автономії України. На нещастє Многогрішний, з яким Дорошенко міг порозуміти ся, упав жертвою доносу, а на його місце прийшов 1672 р. Самойлович, званий Поповичем, московський прислужник і рішучий противник Дорошенка. Крім того й Польща не думала на правду уступати з України і підтримувала Ханенка, а нарід озлоблений на Дорошенка за те, що навів на Україну Турків, які допускали ся страшних насильств, відпав від нього, і 1674 р. десять правобічних полків признало гетьмана Самойловича, що прийшов із „Ромоданом“ ізза Дніпра. Ще два роки боров ся Дорошенко зі свого Чигирина, щоби бодай що то вратувати від Москалів.

Але нарештє побачив, що нічого не вдіє, тому, щоб не доводити зруйнованої України до краю, піддав ся Самоїловичеві у вересні 1676 р. Просив, щоб дозволили йому дожити віку на Україні — та не дали; забрали його до Москви, потім заслали воеводою у Вятку, а 1682 р. дали йому Ярополче, село коло Москви, де і вмер 1698 р.

Але Самоїловичеві не вдало ся затримати правобережної України. Туреччина й Польща не хотіли уступити ся і далі руйнували нещасливий край. Остаточнo (1680 і 1681 р.) погодили ся сусіди в той спосіб, що спірну територію між Дніпром і Бугом постановили лишити безлюдним степом.

Однак Собєський, бажаючи мати козаків для своїх воєн із Туреччиною, призначив землі на полудне від Росії¹⁾ на козацькі осади й універзалом 1684 р. покликав сюди людей з лівобережної України. Новою кольонізацією зайняв ся між іншими Семен Гурко, прозваний Палїєм, що був у поході Собєського під Відень (1683 р.). Походив із Борзни в Чернигівщині і був на Січі. По поході під Відень узяв ся кольонізувати Хвастівщину, в Білоцерківщині, проганяючи шляхту і закликаючи до себе народ на слободи, в козаки. Ся кольонізація була наскрізь демократична і скоро зростала. Палїй задумав відбити від Польщі всю козацьку Україну аж по Случ і злучити її з лівобережною та збирав ся не на жарт воювати ся з Польщею, а навіть захопив (1702 р.) Білу Церкву²⁾. Щоби здійснити зєдиненнє Укра-

¹⁾ Правий доплив Дніпра, впливає пониже Канєва.

²⁾ Тодішня польська погранична кріпость на полудне від Київа.

їни, звертав ся часто до Мазепи, що гетьманував на лівім березі по Самойловичу від 1687 р., заявляючи охоту йому підчинити ся. Мазепа, що свою силу бажав оперти на аристократії, яка почала витворювати ся ще за Самойловича з козацьких старшин і яку він скріпляв і зеднував собі коштом простого люду, з одного боку не вірив Палієві й бояв ся його тому, що Палія любила чернь, а з другого бажав таки скористати з нагоди і загорнути для себе і правобережну Україну. Коли однак цар Петро не годив ся приймати Палія, Мазепа при нагоді нової війни в границях польської держави перейшов на правий беріг Дніпра, схопив його підступом у Бердичеві (1704 р.), покликавши ніби то на раду, відставив до Москви, а звідти заслали його на Сибір, у Томськ.

Була се велика похибка Мазепи. Народ не любив Мазепи за його аристократичну політику, а сей вчинок зробив його народові ще більш ненависним. Але Мазепа не дбав про те. Йому хотіло ся сотворити сильну гетьманську власть, оперту на відданій їй старшині, піднести особу гетьмана високо в очах громадянства й народу і заступити різномисленність демократичного устрою однодумністю обєднаної в особі гетьмана монархії. Через те легковажив собі непостійну чернь, забуваючи про її силу. Оттому, коли пристав до шведського короля Карла XII., пішла за ним лише старшина, крім двох, а прості козаки й народ стали по стороні Петра.

Скоро цар довідав ся, що Мазепа злучив ся з Карлом XII., казав обсадити Батурин. Через зраду одного чоловіка Москалі його здобули, спалили, а людність вирізали. Те са-

ме робили в інших містах. Заразом на приказ царя старшина зібрала ся до Глухова, де вибрано гетьманом Скоропадського, а Мазепу торжественно проклято. Щоби зеднати собі народ, казав Петро вернути з Сибірі Палія і він був із царем під Полтавою. За те, що Січ під проводом Гордієнка пристала до Шведів, здобули її московські війська (знову через зраду бувшого Січовика Галагана) і всіх Січовиків, які лишили ся, мимо даного слова, що нічого їм не буде, як піддадуть ся, страшно покарано. Се було в маю 1709 р., а місяць пізніше наступив погром Шведів під Полтавою. Карло XII., ранений, з недобитками, Мазепа з кількома старшинами й кошовим Гордієнком (решта піддала ся по битві цареві) утікли в Туреччину під Бендери, де Мазепа покінчив життя (22. серпня 1709). Запорожці не сміли вертати на давні місця, але перенесли свій кіш на татарську землю, до Олешків, недалеко Дніпрового гирла (1710 р.). Становище Запорожців було тут дуже трудне; раз тому, що земля була погана й далеко були від рідного краю, через що не могли доповнювати своїх контингентів, а друге — хан вимагав від них, як від підданих, запомоги у війнах, з яких не було для них користи. Через те Запорожці старали ся виеднати у московського правління дозвіл вернути на старі землі. Стало ся се щойно 1733 р., як почала ся війна Москви з Туреччиною; козаки дістали дозвіл і на початку 1734 р. перейшли на Запороже і заложили Нову Січ на острові Базавлуку, кілька кілометрів дальше від старої.

Дорого заплатила Україна за вчинок Мазепи віроломній Москві. Вже й перед Швед-

чиною намагала ся Москва ослабити силу козацтва, уживаючи його до публичних робіт; пр. 1688 р. працювало 20.000 козаків-гетьманців¹⁾ при будові Богородицького городу при устю Самари. Але по Шведчині стало московське правління Петра I. і його наслідників систематично уживати козаків до тяжких робіт серед невиносимих умовин. І так: 1716 р. пішло 10.000 козаків копати канал Волга — Дон і далі аж до Орелі. Се повторило ся 1718 р. 1720 р. вислано на північ копати Ладожський канал 12.000 з Полуботком і ще двома полковниками. Від р. 1721 до 1725 висилано сюди по 20—30 тисяч на тяжку роботу серед непривітного підсоння у багнища й болота. Половина тих людей погинула, а хто вернув — то звичайно калікою... Попри те 1722 р. вислано 12.000 за Кавказ на перську границю. 1725 р. знову туди пішло 22.000 люда. В р. 1731 пішло на лінію Орел — Донець — Дон 20.000 козаків і 10.000 селян, на другий рік таке саме число. Всі вони мусіли прохарчувувати ся власним коштом, за свої гроші придбати собі потрібні до праці знаряди. Ті роботи, за які культурні держави платять міліони, виконала Москва руками українських козаків за дурно — ба ні! не за дурно! бо ограбила народ зі всіх здобутків культури і — зчеркнула Україну з політичної карти Європи...

Очевидно ся політика підтяла силу народа так, що про яку небудь спробу бороти ся за свободу годі було думати, і ми таких спроб не бачимо.

¹⁾ Так називали козаків з лівобережної України, т. зв. Гетьманщини.

Трохи довше бачимо рухи за свободу на Правобережжю. Як Москва 1714 р. перегнала людей звідси за Дніпро і віддала край Польщі, посунули сюди пани і стали, як колись Палій, кликати людей на слободи, обіцяючи всім свободу на 20 і більше літ. І знову заселили ся пусті степи. Але ж як минули „свободні“ літа і треба було робити панщину, люди не хотіли і почали ся заворушення, знані в історії під назвою гайдамаччини. Була се також народня реакція на нове насильне поширюваннє унії на Подніпровю в початках XVIII. ст. Перший раз зняло ся більше повстаннє 1734 р., що тревало майже рік, підсичуванє, а потім і здавленє московськими військами. Другий раз більше повстаннє підняло ся 1750 р. Останнє, що перетворило ся в політичну революцію більшого покрсю, було 1768 р. під проводом Запорожця Залізняка й уманського сотника Гонти; його здавлено також при помочі московського війська. Гайдамаки вірили, що сама цариця Катерина II. покликала народ повставити проти Ляхів і Жидів, і не стерегли ся Москалів, а се їм не вийшло на здоровлє. В сьому повстанню лютував і Яків Швачка, а саме в околицях Василькова і Білої Церкви. Головним його пристановищем був Хвастів, де судили і вбивали зловлених. Про нього зложив нарід пісню, що починаєть ся словами:

Ой хлавив ся та козак Швачка
 Під Білу Церкву йдучи:
 „Гей, будем, брати, та китайки драти
 Та в онучах топтати!“¹⁾

1) Ся пісня має чимало відмін, які дадуть ся віднести до руйнування Січі 1709 р., до каналної роботи, або до гайдамацьких рухів. Одну з них поставив Шевченко як мотто до частини „Гайдамаків“ — „Гонта в Умані“:

Хвалили ся гайдамаки, на Умань ідучи:
 — „Будем драти, пане брате, з китайки онучі“ —

Нема сумніву в тім — каже проф. Грушевський¹⁾ — що, хоча для гайдамаків ближчою метою дуже часто було тільки добичництво, то вони, як і козаки в XVI—XVII. ст. мали великий вплив на відносини суспільні, бо не давали стверднути і зміцнити ся польському пануванню, завести такі кріпацькі порядки, які були в західній Україні й задавити „благочестиву віру“ — одну ознаку тодішнього національного життя так, як задавлено її там.

Здавивши небезпечний для себе гайдамацький рух на правобережній Україні, взяла ся тодішня цариця Катерина II. знищити самосередок усіх народніх рухів — Запороже. Після скасування Гетьманщини 1764 р.²⁾ Запороже під управою останнього кошового Петра Кальнишевського, незвичайно прозорливої людини, почало перетворювати старовинні форми свого устрою. Перш усього взяв ся він кольонізувати запорожські землі і за 10 літ свого старшинування заселив кількасот сіл. Коштом січового скарбу будував у кожному селі церкву та школу. Розуміючи добре, до чого стремить політика московського правління, що щедро розділювало козацькі землі усяким зайдам, намагав ся створити новий здоровий осередок, при помочі коліївщини відділити від Польщі правобережну Україну та злу-

1) Ілюстрована історія України, с. 488.

2) Останнім гетьманом був від 1750 р. Кирило Розумовський, людина нічим незамітна; все ж таки стремління його уряду, повернути поволі всі автономні права України не могли подобати ся самовладній цариці, і вона приневолила його зложити гетьманську булаву.

чити її з Запорожем у цілком самостійну державу. Одначе коліївщина через московські хитрощі не осягнула своєї ціли; за те уряд, упоравши ся з домашніми ворогами та турецькою війною, наказав генералові Текелієві зруйнувати небезпечне для себе гніздо. Сей окружив Запороже військом, увязнив старшину й вислав до Петербурга, звідки її порозсилано по сибірських далеких оселях¹⁾, Січ зруйновано і скасовано (1775), Запорожцям дозволено або вступати в кінні полки пікінерів, або вертати до дому. Частина так і зробила, але більшість утікла в Туреччину й дістала землі в Добруджі, де заснувала задунайську Січ (1787), яка продержала ся, поповнюючись утікачами з України, аж до 1828 р. Того року в наслідок зради тодішнього кошового Гладкого її скасовано.

Тимчасом показала ся потреба відновити козацьке військо, бо наближала ся нова війна з Туреччиною. Потьомкін доручив се Антонові Головатому, колишньому запорожському писареві, Харкові Чепизі й иншим старшинам (1783). Вони заснували кіш у Слободзеї (тираспольського повіту над Дністром) і закликали до себе давніх Запорожців. Охочих назбирало ся доволі. По турецькій війні 1791 р., в якій козаки заслужили ся чимало, їм приділено землі між Кубанею й Азовським морем і там вони жили, під назвою Чорноморських козаків, відновивши давній січовий устрій, та положили

¹⁾ Кальнишевського заслано в Соловецький монастир, тогочасну політичну тюрму. Там у тісній келії, довгій на чотири, широкій на два кроки, прожив він іще 26 років і помер 1803 р. у 112 році життя.

початок українському заселенню Кубанщини.

Але ж від того українському народові не полекшало. В осени 1780 р. указом поручено тодішньому губернаторові Румянцеву скасувати старі гетьманські порядки й завести губернські, як се було в цілій Росії. Гетьманщину розділено на три намісництва, скасовано всі козацькі установи, зрівнано козацьку старшину з московським дворянством, а українське селянство підведено під „загальні державні постанови“ (1783). Тим накинено на нього кайдани гіркого тодішнього кріпацтва, в яких уже здавна мучив ся московський мужик. Таким робом відділено нову верству українського панства від народу, скорумповано її та винародовлено так, що вона майже не почувала в собі єдності з народніми масами та пила соки зі своїх кріпаків незгірше чужинців. Розумієть ся, зі зростом Росії ті порядки поширювали ся й на правобережну Україну аж по Збруч.

4. Замітки до поодіноких поем.

1. Іван Підкова. А. З серединою XVI. ст. робить ся Молдава ареною неустанних авантур. Турецьке правління дає молдавський трон ріжним авантюристам, хто лиш обіцяє більшу данину. Ці претенденти шукали попертя у ріжних сусідніх володарів, звертали ся по підмогу до польських та українських магнатів, не нехтували й козаками. Звісно, що й Вишневецький-Байда покінчив свою політичну кар'єру й життя, вмішавши ся в молдавські усобиці. Одним із таких претендентів був І в а н

Підкова; він назвав себе братом нещасливого претендента Івонї, що згинув у турецьких руках. Оцей Іван Підкова (названий так від того, що руками ломив підкови) бажав осягнути ціль при підмозі кн. Конст. Острожського. Але князь не хотїв мішати ся до сеї справи, і Підкова кинув ся між козаків. За те й зачислила його пізніща традиція між козацьких гетьманів. Два рази ходив на молдавського господаря і хоча за другим разом йому повело ся, таки мусїв уступити перед Турками. Також тодішній польський король Баторий був із нього невдоволений і на його приказ Підкову зловлено гідступом, як він утікав на Запороже, вкинено до вязниці і страчено на домаганне молдавського господаря й турецького султана (1578).

Як бачимо, Іван Підкова ніколи не був гетьманом, ні на Царгород не ходив. Тай за його часів не було ще походів на Царгород. Вони були щойно у другім дасятиліттю XVII. ст. (Про се при „Гамалїї“). Безпосередну спонуку написати „Івана Підкову“ дала поетові бандурницька дума про Івана Серпягу, званого також Підковою, одного з козацьких ватажків кінця XVI. ст., яку помістив Куліш у своїй „Україні“, що появила ся 1843 р., як „думу шесту“. Тільки ж настрій козацького товариства в поемі Шевченка далеко бадьорніщий як у думі: там козаки все таки не мають довіря до бурливого моря, а тут саме бурі козакам і треба.

Б. Поема „Іван Підкова“ розпадає ся на дві часті. В першій частині, яку можемо назвати заспівом, згадує поет про те, що колись на Україні ревіли гармати, що Запорожці

вміли панувати: добувати і славу і волю. Силою контрасту виринає в душі поета сумний образ української дійсності його часів. З давньої слави осталися лише могили, що з вітром говорять про волю, а внук, зайнятий роботою для насушного хліба, ледви в пісні згадає про давні часи — дивлячи на могили. Поет відвертаєся від того понурого образу до славної бувальщини та хоче про неї згадати, щоб серце одпочило. У другій частині змалював нам поет майстерно запорожську громаду з її отаманом. Перед нами пересувається образ за образом як у кінотеатрі, а кожний із них викінчений, ясний, плястичний, а всі разом творять незрівнано артистичну цілість. Та безбоязність, бистроумність, короткомовність отамана, та відвага, довіре до нього, той безумовний послух товариства, а до того та дружність, яка вяже всіх членів громади — все те зворушує нас до живого. Ся лицарська громада дійсно спосібна панувати і серце спочиває, оглядаючи такий гармонійний образець. Додаймо до того ще незвичайну простоту стилю (ціла поема написана епічним коломийковим віршом), бистру обсервацію та чисто малярську помисловість — а мати мемо справді чудовий епічний стихотвір, викінчений у найменших подробицях, який найкраще свідчить про геніяльну творчу силу поета¹).

2. Гамалія. А. Тут описав нам поет похід козаків на передмістє Царгорода Скутарі під проводом свого отамана Гамалії. Цю поему, як і попередню, написав Шевченко на

¹) Порівняй Щурата: Шевченків „Іван Підкова“ (Літературні начерки).

основі згадок про козацькі походи на турецькі міста, які найшов у своїх жерелах. Пр. в „Ист. Русовъ“ с. 15. читаємо, що козаки часто збирали ся в пограничних місцях, вибирали отаманів і йшли походом то на Туреччину, то на Молдавію, то на Крим визволяти невольників, яких Татарва за кождим набігом чимало з України забирала, надбати слави й добичі. На с. 44. і 45. читаємо про подібний похід Сагайдачного на Кафу в Кримі, що вдався йому як не можна краще: зруйнував ціле місто, а всіх невольників, щойно приведених з України — а було їх чимало — пустив на волю. Подібні згадки находимо і в „Ист. Малой Россіи“ Б. Каменського; пр. на с. 92—93 подав автор опис Бопляна¹⁾, як козаки будували чайки й воювали з невірними. Але ж і в народніх думках і переказах находив поет багато згадок про козацькі походи на Турків.

Подія, яку описав нам поет у сій поемі, належить до 2. десятиліття XVII. ст. (рр. 1613—20). Є се героїчна доба козацьких морських походів, коли козаки на своїх убогих чайках уганяли по цілому Чорному морю, не даючи спокою турецькому царству, що перед ним дрожав увесь тодішній європейський світ, і до божевілля доводили всевладних султанів турецьких, що навіть у своїх палатах царгородських не чули себе безпечними перед тими козацькими завзятцями. В тих роках ко-

¹⁾ Боплян (Beauplan), французький інженер на службі коронного гетьмана Конєцпольського, жив на Україні довгі літа і написав книжку п. з. *Description d' Ukraine* (видана перший раз 1650 р.), в якій описав звичаї й обичаї Українців XVII. ст. Є в ній багато цінного матеріалу про козаків.

заччина добуває собі світову славу своєю незрівняною відвагою і зручністю. Сучасний турецький історик каже: „Можна сміло сказати, що не найти на цілім світі людей сміливіщих, які б менше дбали про життя, менше бояли ся смерти; люди обізнані з морським ділом оповідають, що ся голота своєю зручністю й відвагою в морських битвах страшніща від усякого иншого ворога“¹⁾. Такі походи бували й давніщими роками, але ніколи не доходили до такої нечуваної відваги, як у згаданих роках.

Для кращого зілюстрування поеми згадаємо про похід з 1615 р. Козаки, погулявши минулого року в Трапезунті, (за що довело ся їм дещо платити під Очаковом...) вибрали ся на сам Царгород „обкурити мушкетним димом мури царгородські“. Султан бачив на власні очі зі свого покою дим своєї столиці від козацького вогню. Страшенно розгніваний наказав кораблям прогнати козаків. Але козаки не сполошили ся; грабили, скільки хотіли, потім забрали добич і поплили назад. Коло дунайського гирла дігнали їх турецькі кораблі. Козаки напали на них, побили Турків, а адмірала взяли до неволі. Здобуті кораблі привели під Очаків, спалили на глум на очах Турків, потім напали на Очаків, зайняли худобу і без перешкоди вернули ся до дому.

На другий рік (1616) під проводом Сагайдачного здобули Кафу (про що вже була згадка). Того ж року зробили ще один похід, який прямо подібний на казку. Числом 2000

¹⁾ Грушевський: Іл. історія України, с. 270.

люда вплили на море і пустили ся на Самсун¹⁾. Вітер загнав їх на Трапезунт. Вийшли на беріг, пішли на місто, здобули, пограбили й спалили. Потім побили турецьку ескадру (шість великих галер і кілька менших кораблів). Довідавши ся, що султан вислав під Очаків флоту, щоб їх там перебити, як вертати муть, пішли на безборонний Царгород, пограбили й наробили лиха, скільки хотіли, і так посміявши ся з усіх турецьких заходів, пішли туди, де їх не сподівали ся — в Азовське море. Через тамошні ріки пройшли на Дніпро і так вернули на Запороже.

Порівнявши опис походу на Царгород в „Гамалії“ зі щойно наведеними, бачимо, що поет змалював нам епоху як не можна краще й вірніше. Коли б відкинути імя отамана Гамалії, а подати пр. Сагайдачного, який проводив у походах на турецькі міста в Європі й Азії та попавив передмістя Царгорода, мали б ми справжню історичну поему. Імя Гамалії взяв поет із „Ист. Русовъ“, де воно приходить кілька разів. В історії України знані три Гамалії з 2. половини XVII. ст., але жаден із них не ходив на Турків.

Б. Поема „Гамалія“ розпадаєть ся на пять частин: 1. Козаки в неволі плачуть-співають, а їхній жаль переносять води Босфору, Чорного моря і Дніпра на Січ (1—27). 2. Козаки почули тужливий спів братів невольників і їдуть їх визволяти (28—57). 3. Спокійного сну Візантії не перериває рев неспокійного моря. Тимчасом козаки в склепу молять ся,

¹⁾ Місто на північній березі Анатолії, на захід від Трапезунта.

щоб не довелось їм пропасти на чужині, в неволі (58—82). 4. Їхню молитву перебиває боєвий голос Гамалії, що саме напав на скутарську фортецю. Козаки поконують яничарів, розбивають мури тюрми, визволяють братів, побивають підмогу, що надійшла з Візантії і, зібравши багату добичу, вертають до дому (82—137). 5. З поворотом співають щойно зложену пісню в честь Гамалії. Мимо догідного вітру Візантія не вислала погоні, і заки зійшло сонце, сховалися козаки за „живії гори“ їхнього моря (138—186).

Поема, як бачимо, своїм укладом нагадує драму. Дійство відбувається в ночі, а саме від заходу до сходу сонця, й розпадається на п'ять драматичних картин, повних бурхливого життя, повязаних із собою внутрішньою причиною незвичайно послідовно. Одна картина-дія дає спонуку другій, дійство ступінується, в четвертій картині-дії доходить до найвищого ступня, а потім швидко опадає до первісного рівня. Козаки ховаються „за рожеві гори“ — хвилі, завіса падає, дійство скінчилося. Читач, який пильно й напружено слідив розвиток дійства і ждав на його розв'язку, вдоволено відкладає поему і починає вдумувати її зміст та мистецьке переведення дійства. Між першою а другою картиною-дією маємо епічну вставку, в якій змалював нам поет незвичайно виразисто передачу козацького плачу з тюрми у Скутарі аж на Січ (стр. 17—32). П'яту картину доповнює дуже гарно історична рефлексія поета (стр. 175—178).

Зі змістом вяжуться тісно форма поеми. Майже з кожною зміною ситуації змінюється

поетична форма, змінює ся ритм вірша. Поема починаєть ся ліричною піснею з ритмом народньої пісні. За нею йде опис козацької не-долі, поважним 12-ти-складовим віршом (від-міна коломийковсго ритму¹⁾), а далі короткий драматичний уступ, написаний колядковим ритмом у такті $3/8$, який під легким і вправним пером поета просто незамітно перетворюєть ся в чотиростопний ямб (28—34). Дальше ма-ємо козацьку пісню з інтересною комбінацією коломийкового ритму (стрічка 1—2 і 5) із шумковим (стрічка 3—4), а за нею коротке оповіданне 14-ти-складовим (епічним) віршом (звичайний коломийковий ритм). Нічний спо-кій у Візантії та бурю на морі малює поет знову співним 12-ти-складовим віршом (58—73), за ним іде молитва, поважний колядковий ритм у формі чотиростопного ямба (74—82), яку перериває знов короткий драматичний у-ступ з коломийковим ритмом (до 88. стрічки). Дальше йде плястичний опис боротьби в чо-тирох колядкових стрічках, а за ним опові-данне епічним віршом (до 118. стр.). Від 119. стрічки до 137. маємо знову виразистий опис козацької роботи у Скутарі колядковим рит-мом, а за ним оповіданне знову епічним вір-шом (до 169 стр.). Потім знову колядкові стріч-ки, які переходять у шумковий ритм (180. стр.), і закінченне коломийковим ритмом. Загалом у цілій поемі, довгій на 186 стрічок зміню-єть ся ритм аж 15 разів! Сі зміни вказують нам на те, як зручно вмів поет послугувати ся

¹⁾ Вона в дечому нагадує грецький амфібрах — стопу зложеноу з трьох складів, у котрій ритмічний наголос паде на другий склад.

ритмічним богацтвом, щоб у всьому вірно відтворити і тугу, і біль, і бадьорний настрій, і безбоязність козаків, і нічну тишу, і бурю на морі, і зявзятий бій, і радість побідників, і щасте визволених.

В. І в „Гамалії“ змальовані козаки і їхній отаман справжніми лицарями. Вони відважні й хоробрі як льви; їх лучить одно бажання: бороти ся за визволення братів із неволі. До походу ладять ся швидко, у відповідну пору, коли „море вітер чує“, на місто нападають у ночі, коли ворогові й не снить ся, що небезпека близько. В бою не знають, що таке страх, не лякають ся смерти, не вміють відступати, не поконавши ворога та не визволивши невольників. Свого отамана люблять за те, що забрав їх „по морю гуляти, слази добувати, із турецької неволі братів визволяти“. Повинують ся його коротким приказам і в його честь складають пісню. Сам отаман Гамалія в нічім не уступає Підкові. Його не лякає буря на морі; він стоїть на переді і керує байдаком. Він уложив плян skutарського бсю, сам розбив хурдигу і випустив козаків на волю. З поворотом „пливе позад“ товариства: стереже їх мов орел орлят.

А й козаків-невольників зобразив поет дуже гарно. Їхнім бажанням, яке виливають у пісні і в молитві, є — дістати ся на волю, бо сором вольному козакові вмерти в тюрмі і на суд божий принести руки в кайданах. Вони жалують, що нема ні вітру, ні хвилі з України, нема кому осушити їхні сльози, заглушити кайдани; вони не знають, чи козаки припливуть їм на поміч. Але ж для них буде досить, як бодай почують козацькую славу перед

смертю, як би на волю їм не судило ся вийти. Як почули команду Гамалії: „Ріж і бий, мордуй невіру бусурмана!“ — їхній радості нема стриму. І скоро тільки вийшли на волю, зеднали ся з іншими козаками у завзятому бою з ворогами. Оця характеристика козаків історично наскрізь вірна.

На поемі „Гамалія“ відбив ся вплив народньої поезії. Маємо в ній аж три пісні. Перша з них нагадує своїм ритмом народню пісню про руїну Січі „Ой полети, галко, ой, полети, чорна...“ й уложила ся під впливом невольницьких псалмів¹⁾. Друга написана комбінованим коломийково-шумковим ритмом, а третя коломийковим. Обі вони наскрізь оригінальні, але вже формою підходять під лад народніх пісень.

До впливу народньої поезії на поему треба зачислити й сю обставину, що природа бере живу участь у подіях і стоїть по стороні козаків. Води Босфору трясуть ся від козацького плачу, стогнуть і передають його на хвилі Чорного моря; Чорне море несе його у Дніпро, а Дніпро переказує Хортиці й великому Лугові. Тут хвилі стають посередником між невольниками й козаками. Дніпро регочеть ся, бо знає, що недовго козакам мучити ся в неволі. Швидко несе козаків на море. Море спиняє Босфор, щоб не будив Візантії, і грозить йому. Поет зазначає в скобці, що воно любило чубатих Славян. І Босфор схаменув ся. Коли козаки вертали, вітер віяв із Дарданелів, помагаючи їм плисти.

¹⁾ Порів. Антон. і Драгоманів: Истор. пѣсни малорусскаго народа I. с. 88. р. 5—8.

Мимо ріжнородної форми стиль поеми ясний, хоч і не такий простий, як у попередній. Поет оповідає про події з епічним спокоєм, не висуваючи надто свого „я“, а все таки з кожної стрічки відчуваємо його щирю любов до козаків і зрозумінне їхніх ідеальних поривів. Подекуди поет так тісно звязаний зі своїми героями, що читач просто бачить його в їхньому гурті. Він за них думає, вони відгадують його думки й виконують його бажання. Його малярський хист дає йому змогу кількома короткими словами і вдатними, подекуди дуже смілими порівнаннями намалювати величаві картини, незвичайно виразні, плястичні, які поражають читача своєю красою, богацтвом красок і глибиною думок.

3. Буває, в неволі... А. В сій поемі змалював Шевченко кривди й насилля, що діяли ся православним зі сторони католиків при поширюванню унії. Історичну основу взяв поет знову з „Історі-ї Русовъ“, де унія являєть ся одинокою поважною причиною до тяжких у своїх наслідках непорозумінь між Поляками й козаками. Про способи, як її поширювано говорить ся м. и. на с. 40, що римське духовенство¹⁾, розіхавши ся з тріумфом по Україні, щоб наглядати та зневолювати людий приставати на унію, „вожено было отъ церкви до церкви людьми, запряженными въ ихъ длинныя повозки по двѣнадцати и болѣе челоуѣкъ въ цугъ“. На прислугу сьому духо-

¹⁾ Має на думці Єзуїтів спроваджених до Польщі 1565 р. на ратунок католицизмові перед протестантизмом, який за індеферентного в релігійних справах короля Жигмонта Августа (1548—1572) поважно загрожував державній релігії.

венству вибірано що найкращі українські дівчата. На с. 35 розказано, що уніятське духовенство кинуло ся на вертати народ на унію при допомозі польського війська. Воно, розставлене по важніших церквах з голими шаблями в руках, приневолювало народ клячати, битись у груди по римськи та в символі віри додавати відомий висказ про Св. Духа.

Те все, по думці автора „Історії Русовъ“, почало ся на Україні після заведення унії, видуманої в Римі папою Климентом VIII. і принесеної якимось пралатом Кунинським до Польщі, тобто після берестейського собору, на яким заманено частину українського вищого духовенства ріжними обіцянками особистої вигоди під прапор унії. До того часу взаємини між Поляками й козаками були мирні, трохи не ідилічні.

Такої думки був і Шевченко, на що вказують слова „а ми братали ся з Ляхами, аж поки третій Зигизмунд з проклятими його ксьондзами не розєднали нас“ (стр. 52—55). Подібний погляд, тільки ширше й повніше висловлений, зустрічаємо в поезії „Ляхам“ ще 1847 р. Там просто сказано, що

„...як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось!
Братались з вольними Ляхами,
Пишались вольними степами“.

процвітало родинне щастє в богацтві й добрі,
„аж поки іменем Христа прийшли ксьондзи і
запалили наш тихий рай“... Як би не вони,
то „ми б і досі так жили“ — каже поет до
свого приятеля Поляка Бронислава Залєського.
Значить, подія, яка послужила поетові за те-
му до цієї поеми, склала ся по його думці

після берестейської унії, в останніх літах XVI або в першій четвертині XVII ст. перед повстанням Трясила.

Історія вчить нас, що в тім часі така подія, як у поемі Шевченка, цілком можлива, бо дійсно після того, як проголошено в Берестю унію, зросли гонення православних; між поневоленим православ'ям а переможнім католицизмом та його плодом унією розгоріла ся вперта й тяжка боротьба, яка з деякими перервами тревала на лівобережній Україні до 1648, а на правобережній до 1772 р., тобто до упадку Польщі. Тільки ж вона почала ся скорше, з упадком реформації в Польщі за володіння Ст. Баторія (1572—1587), хоч і не в такій яркій формі, як за ультракатолицького Жигмонта III.; сей за час свого довгого володіння (1587—1632) підчинив ціле державне життя католицизмові, а вмішуючись у церковну політику та безцеремонно стаючи по стороні уніятів тим, що толерував їхні збройні напади на православних¹⁾, відбирав їм усяку надію на справедливе поладнання церковних спорів і таким робом підсичував жевріючий огонь невдовілля, що де далі вибухав усе частіше й сильніше, поки вкінці не загорів ся всенароднім повстанням за Хмельницького. Для доповнення звертаємо увагу на бесіду Древинського 1621 р. (див. вище с. 13—14).

Б. Поема розпадаєть ся на дві часті. В першій частині (стр. 1—49) оповідає поет,

¹⁾ Так було м. и. у справі бунту православного духовенства у Вильні к. 1609 р. (Грушевський: Іст. України Р. VI, с. 585).

що, згадуючи в неволі своє невідрадне минуле, заснув. От і снить ся йому, що він дитиною пасе ягнята край могили. Нечайно могила розвертаєть ся, з неї виходить сивсусий козак, бере переляканого хлопця на руки, несе в могилу, показує порубаних козаків та навчає його, що всі могили на Україні начинені їхнім благородним трупом, що всі вони на волі жили тай за волю лягли, щоб колись устати. Та поки те буде, наказує хлопцеві зятимити те, що зараз від нього почує, й розказати людям, як виросте. Оповідання перепиня поганий епізод із ягнятами в житті талановим, що бє хлопця та здирає з нього свитину (стр. 41 – 49).

Дальше (від 50. стрічки до кінця) йде оповідання старого козака про причини козацько-польської війни та про долю його родини. Три сини пішли на війну за Україну, забравши багато його добра із собою, а він лишив ся з дочкою Присею й чурою Данилом на хуторі і на старости літ мусів бути свідком нелюдського знущання ксьондзів та драгунів над його одиначкою. Біль батьківського серця не знав межі. В ночі запалили вони з Данилом клуню, де спали напасники з його дочкою, поставили на пожарищі хрест, заплакали тай потягли до обозу до синів, щоб у добрий час полягти в одній могилі, полишивши по собі тільки славу.

Оці частині вважали давніше самостійними творами і так їх надруковано у пражському виданню, а потім у львівському (Омеляна Огоновського, II. том); щойно пізніщі дослідники виказали, що се одна поема. Текст другої частини неповний; у двох місцях (по 77. і 122. стр.)

бачимо пропуски тай кінця, здається, немає. Будова поеми дуже простенька. Звичайними собі стрічками, в першій частині 12-складовими (відміна коломийки), у другій колядковими (ямбами), свobodно, можна сказати, подекуди недбало римованими, переповідає поет свій сон, у якому маємо спогади його колишньої історичної лектури. Йому й не в голові форма, йому хочеться вилити свої думки та звернути увагу читача на те, що на всій Україні в могилах, начинених козацьким благородним трупом, спить воля народу, що лягла в боротьбі за право жити на своїй землі своїм життям. Старий козак-оповідач живе любов'ю до рідного краю: старість і неміч зневолила його лишити ся на хуторі. Але його добро й сини пішли повнити службу. Він „усю мізерію оддав своїй Україні — небозі і трьох синів своїх“. Вкінці й сам пішов бити ся, люто пімстивши кривду своєї дитини. Защо вони бились і вмирали, про се козак не говорить; про се, хто цікавий, нехай довідається із правдивої, невеселої думи, яка може ходять по селах між людьми з божими старцями та здорово кричить за козаці голови.

Історичною в тіснішому розумінні цієї поеми назвати не можна, бо тут поза історичною основою нічого історичного — ні місця, ні часу, ні особи — нема. Сказано, ціла подія була у згаданій добі можлива, але правдивою ніхто її не назве.

4. Тарасова ніч. А. В сій поемі зобразив нам поет економічні, політичні, релігійні й національні причини перших козацьких по-

встань і описав нам Переяславську¹⁾ битву (1630), якою покінчило ся повстанне Тараса Трясила. Його оповідання що до змісту згідне з тим, що найшов у своїх жерелах: в „Ист. Русовъ“ та „Ист. М. Р.“ Бан. Каменського. В першій описані ті утиски на с. 40 і 41.

Між иншим читаємо там ось що: Церкви прихожан, що не годили ся на унію, віддано Жидам в аренду і за всяку в них відправу установлено грошеву плату від одного до пяти талярів, а за хрещенне дітий і похорони мертвих від одного до чотирох золотих. Жида, „сіе вселенскіе побродяги и притча въ человѣчествѣ“, забрала ключі церкви і шнурки від дзвонів до коршми і при всякій християнській требі треба було йти до Жида, торгувати ся, кланяти ся і просити церковних ключів.

Бан.-Каменський (с. 116—117) подає нам цитат із твору Бопляна, згідний у головному з тим, що знаємо з „Ист. Русовъ“, в яким показано страшні здирства й утиски простого народа зі сторони панів. Для доповнення нещастя народу — читаємо там на с. 117 — віддавано в аренду Жидам не самі церкви, а цілі околиці, а ті, стягаючи з селян наложені податки, збільшали їх для власної користи. Наскільки унія була причиною козацьких повстань, про се вже в горі була бесіда.

Опис нічної битви згідний із подібним опи-

¹⁾ Переяслав, місто на лівобережній Україні, вісім верстов від Дніпра, де Альта вливається до Трубайла (Трубуж), 110 верстов (верства — 1 км. і 67 м.) від Києва. По літописному переказу заснував його Володимир Великий на пам'ятку побіди над Печенігами. Одначе се місто далеко старше; про нього згадується в літописі ще й перед Володимиром В.

сом в „Ист. Русовъ“ (с. 51—52). Бан. Каменський описав її за „Ист. Русовъ“ на с. 117. Там сказано, що по довшій облозі удало ся козакам хитрістю розбити Поляків на прах. Стало ся се в ночі після празника Божого Тіла, який Поляки обходили дуже гучно, з гарматніми сальвами. Польське військо, погулявши пізно в ніч, заснуло твердим сном. Козаки використали нагоду, тихцем напали на табор, багато сонних побили, інших розігнали, а гармати враз із усім добром забрали. Погром був страшний: самих панів пропало тоді до три сотки.

Що Переяславська битва була для Поляків нещаслива, про се була вже бесіда. За цілі два тижні Конєцпольський не мав ні одного справжнього успіху над козацьким військом. Головна битва, яка зчинила ся¹⁾ в день, не в ночі, підрізала його до решти, і він, скинувши з серця пиху, мусів увійти з козаками в переговори, які, як знаємо (с. 19 в горі), покінчили ся для козаків корисно.

Б. Що до форми поема „Тарасова ніч“ подібна до поеми „Іван Підкова“. І тут малюнок славної перемоги над гнобителями нашого народу в минувшині стоїть як контраст до невідрадного стану народу в часах поета. Тільки ж тут усі свої думки, які ворушить йому в серці сумна теперішність, і спомин про славні діла наших предків вкладає в уста старого співця-кобзаря, що співає молодому поколінню про те „як Москалі, Орда, Ляхи бились з козаками“. Є також різниця у вражінню,

¹⁾ Київський літописець каже, що була вона в суботу, і розуміє мабуть суботу 22. мая ст. ст. (Грушевський, Історія України Р. VIII. 1, с. 111—113).

яке зробила на слухачів дума кобзаря. Коли в поемі „Іван Підкова“ серце справді могло відпочити, то тут сього нема. Згадка кобзаря про мертві могили, ті самотні свідки колишньої слави й сили народу, засмутила молодих слухачів і витиснула їм із очей сльози. Треба було аж заграти жартівливої шумки, щоб розігнати сумні думки та відвернути душу від поганої буденщини.

Ціла поема розпадає ся на чотири частини: 1. Старий кобзар співає хлопцям і дівчатам історичні пісні (стр. 1—14); 2. рефлексії кобзаря наслідком порівняння минулого з теперішністю (стр. 15—40); 3. оповідання-дума про повстання і перемогу Тараса Трясила (стр. 41—128); 4. кобзар кінчить тужливу думу, а потім намагається сумній настрої слухачів направити веселою пісенькою.

Треба зазначити, що поет змальював добру перших козацьких повстань дуже вірно. Коли поминути Наливайка, що лиш випадково стрінув ся з релігійною боротьбою на Волині 1595—6 рр. і в якого принципіальні релігійно-національні мотиви не грали ще ніякої помітної ролі, у всім іншій поет згідний з історичною правдою. І в Тараса Трясила і в Павлюка попри чисто козацькі, станові справи не мало вагу грали також церковні. Обоє їх болів поновний упадок православної церкви, яка за часів Сагайдачного була трохи піднесла ся з занепаду.

Вкладаючи ціле оповідання в уста старого кобзаря, вказав нам поет на велике виховницьке значіння кобзарів. Се такий самий співак, як той Перебендя, що для всякого стану й віку вміє знайти відповідну пісню у своєму

репертуарі. Цілу історію носить він у своїй голові, ходить від села до села, сідає денебудь на розпутті та співає думи й історичні пісні, пригадаючи молодому поколінню, що й у нас колись була воля-доля, були гетьмани, була своя держава. Він приневолює слухачів призадумати ся й запитати: Де те все поділо ся? Такий тип співака-кобзаря історично вірний. Він пережив козаччину і ще за часів Шевченка було їх на Україні чимало. Щойно у другій половині XIX. ст. починають вигибати через некультурність і глупоту московських вищих і нижчих чиновників, які їм дошкулюють, як можуть¹). Клясичний приклад знуцання находимо таки в Шевченка. Порів. „Великий льох“ стр. 486—501, де ісправник каже „завалити“ старцям за те, що співають про Богдана пісень, яких їх навчили старші кобзарі.

Ціла поема написана 14-ти-складовим (епічним) віршом, тільки на самім кінці переходить у шумковий ритм, відповідний для такої п'яницької пісні. Сама ж пісня, мимо того, що і формою і змістом нагадує живцем народні шутливі пісні, є оригінальним твором Шевченка.

5. Вибір гетьмана. А. В сій поемі описав поет вибір Наливайка гетьманом. Ми вже знаємо (с. 16), що поправді Наливайко не те що гетьманом не був, але між ним і Низовцями навіть згоди не було і щойно обставини приневолили Лободу злучити ся з ним до спільних операцій. Очевидно й Лобода ніколи не думав передавати свого гетьманства Наливайкові. Щось подібне було далеко пізніше, що-

¹) Гнат Хоткевич: Дещо про бандуристів та лірників. Літ. Наук. Вістник, том XXI., 1905. с. 30—46.

йно 1637 р. між Павлюком і Томиленком. (Див. в горі с. 20.)

Цікаве, як дійшов Шевченко до такого погляду на відносини між Наливайком і Лободою. В „Ист. Русовъ“ читаємо на с. 35, що нововибраний у Чигирині гетьман Наливайко вислав до короля свого полковника Лободу з листом, яким, пригадуючи королеві давні услуги козаків для польської держави, просив захистити їх від самоволі панів і духовенства. Дальше (с. 39) читаємо, що 1597 р. Іван Лобода з товаришами виїхав на сойм до Варшави як депутат козацького війська, а з ними поїхав і Наливайко, щоби зложити королеві свій поклін; але вже першої ночі зловили їх і по двох днях без суду спалили живцем у мідяному бикові. І Бантиш-Каменський уміє нам сказати про Івана Лободу, що був отаманом останків невеликого відділу Косинського (с. 94) і 1594 р. спалив Цецору, здобув і ограбив Яси (с. 95). Пізніше Лобода був полковником підприємчивого й хороброго Павла Наливайка, котрого вибрали в Чигирині „одногласне“ гетьманом (с. 101). Той Лобода виконує прикази гетьмана і воює з Польщею, а по погромі під Лубнами гине разом із Наливайком мученицькою смертю у Варшаві (с. 102—3). Як бачимо, Бан.-Каменський трохи більше наблизився до правди, хоч усе ще чимало в нього невірних подробиць. (Див. в горі с. 16—17).

Григорій (не Іван) Лобода, що виступив на перше місце по смерті Косинського (1593), був поважний чоловік, добрий і досвідчений козак, але ще без ширшої політичної програми, яка щойно поволи кристалізувала ся в головах козацьких провідників. Увесь час аж до

смерти стояв він на чолі козацького життя. Під його проводом ходили козаки на Дунай 1593 р. Також брав він участь у волоській кампанії Наливайка 1594 р. Все ж таки Наливайка він не любив і пізніше заявляв, що не знає його й не хоче знати¹⁾.

З того, що до тепер сказано, бачимо, що Шевченко, зображуючи таку згідливість Наливайка з Лободою, пішов за своїми жерелами. Коли звернемо увагу на те, що поема написана 1848 р., тобто з кінцем другого року його заслання, та що поет не мав під рукою ні одної, ні другої книжки, то зрозуміємо, звідки взяла ся в нього така похибка: Він перш усього не запам'ятав добре того, про що читав кілька літ тому назад, а по друге — і се на нашу думку найважливіше — поет хотів нам описати, як відбувався вибір гетьмана взагалі, тому не прикладав особливої ваги до осіб.

Опис вибору гетьмана зложив поет на основі „Ист. Русовъ“. На с. 140. читаємо там, що гетьман Богдан Хмельницький перед смертю радить старшині козацькій вибрати гетьмана, якому міг би відкрити потрібні тайни і дати корисні у правління ради. „А какъ въ нынѣшнее критическое время надобенъ (потрібний) въ гетманы самый искусный (вмілий), мужественный и опытный (бувалий) человекъ...“ Порів.: „Вибір гетьмана“ стр. 57—68. Дальше на с. 141. читаємо: Як вибрано гетьманом Юрія Хмельниченка, тоді гетьман (Богдан) вручив синові військові клейноди і печать національну зі всіми документами... „и онъ, по обычаю, поздравлень и прикрытъ отъ чиновъ

¹⁾ Грушевський: Іст. У. Р. VII, с. 201, 203—4, 211.

(старші) и товариства знаменами и шапками, и провозглашенъ гетманомъ, съ пальбою изъ пушекъ и ружьевъ (самопал) и съ музикою войсковою...“ Порів.: „Вибір гет.“ стр. 43—46 і 77—82. Подібний опис находимо на с. 232—233 при виборі гетьманом Данила Апостола (1727 р.)¹⁾. Ціла церемонія, яка відбувала ся підчас вибору, зображена вірно. Тільки ж треба зазначити, що не все вибір гетьмана відбував ся так спокійно, як і не все панував на радї такий високий патріотичний настрій. Такий вибір належить уже до значно пізніщих часів, коли козацтво стало свідомим репрезентантом і оборонцем прав цілого народу, а це стало ся щойно у другій четвертині XVII. ст.

Б. Зміст поеми простенький: У славному місті Чигирині в неділю рано на знак, даний дзвонами й гарматами, сходило ся на гору священство, військо й народ, щоб вибрати гетьмана. Після молебня, відправленого архимандритом на інтенцію вдатного вибору, громада „одногласне, одностайне“ вибирає гетьмана, старого Лободу Івана. Він, подякувавши по звичаю громаді за довіре, підчеркує, що тепер настала „прелютая година“ на славній Україні; в боротьбі з лютим ворогом треба молодого, проворного проводу. Для того радить вибрати гетьманом „завзятого молодця“ Павла Кравченка Наливайка, обіцяючи зі своєї сто-

¹⁾ Можна за Драгомановом (Народ. 1893, с. 167) думати, що Шевченко, пишучи свою поему, мав у пам'яті опис вибору кошового на Січі, який найшов у З. главі „Тараса Бульби“, історичній повісті Миколи Гоголя, основаній на літописній літературі XVIII. ст. (в тім числі й „Історіи Русовъ“) та народніх піснях. Тільки ж настроєм та метою оба описи сильно різняться із собою.

рони служити йому своєю батьківською радою. Громада дала ся переконати і відкрила бунчугами Наливайка.

Ціль поеми ясна. Зображуючи лад на Запорозжі при виборі гетьмана, хотів поет звернути увагу на демократичний устрій козацької республіки, котрої підвалину становила рівність і повноправність усіх громадян у справі вибору державних керманців. Бачимо у згідливому порозумінні всі верстви населення: народ із попами, ченців з архимандритом, полковників і Запорозжське військо; у всіх одна думка, яка знаходить свій вислів у молитві до Бога, „щоб дав їм мудрости дознати, гетьмана доброго обрати“. Вибір відбувається „одностайне, одногласне“. Воно ж так і повинно бути. Уряд гетьмана дуже важний і тільки той може його виконувати як слід, хто має довіре цілої громади. Вибраний гетьман корить ся перед „великою“ громадою, покладає їй три поклони, дякує й відпрошуєть ся по звичаю. Тільки ж тут він мусить се робити, бо того вимагає добро рідної України. Він розуміє тяжке завдання, яке має виконати, будучи гетьманом, та добре відчуває, що ізза старости не надаєть ся під ту пору на таке високе й одвічальне становище. Тут потрібна молода сила й завзятте. Оце ж і склонює його на своє місце поставити відповіднішого. Одначе тим не зрікаєть ся усіх обовязків супроти громади. Вона своїм вибором оцінила його життєвий досвід. Цей саме досвід хоче він віддати на службу громаді, поєднавши його з молододою силою й лицарським завзяттем свойого наслідника в гетьманській булаві. Рідкий приклад високого розуміння громадської

справи й підпорядковування свого шанобства під добро загалу!

Громада згоджаєть ся з його думкою і своїм вибором засвідчує, що вміє оцінити добру раду свого старого провідника. Змальовуючи патріотичне почування Лободи в повному блиску та молодецьке завзяття Наливайка¹⁾, хотів Шевченко зазначити, яким повинен бути провідник народу:

Форма поеми неправильним ритмом і римом та повагою, якою віє з кожної стрічки, нагадує народні історичні думи.

Попри те поема визначаєть ся ясним стилем, пісенною будовою, вдачними порівняннями й епічним спокоєм, що надає їй особливої краси й принадн.

6. Задача Дорошенка. А. В сій поемі змалював поет вірно упадок Петра Дорошенка та останні літа його життя на заслання, тобто від 1676 р. до 1698.

Треба підчеркнути, що в поглядах на Дорошенка розійшов ся Шевченко зі своїми жерелами, письменними й устними. „Ист. Русовъ“ відзиває ся про нього неприхильно. Замисли Дорошенка, яких, до речі згадати, автор „Ист. Русовъ“ не зрозумів, називає марними та шкідливими (с. 167). Устами київського митрополита Сильвестра (його лист до царго-

¹⁾ Також московський поет, декабрист Рилєєв (1795—1826), що брав чимало тем із української історії до своїх творів, уважав Наливайка, на рівні із Хмельницьким, Мазепою, Палїєм і ин., борцем за правду й волю не тільки України, але й цілого світа. Шевченко знав його твори. Треба зазначити, що й Куліш у своїй „Україні“ помістив думу про Лободу й Наливайка (IX.), яку по його словам чув од бандурників; вона в цілості основана на „Исторі-ї Русовъ“.

родського патріярха) називає його просто лиходієм і „извергом рода человекескаго“, „обманщик-ом і лжец-ем, злодѣйски присвоящ-им достоинство гетьмана“ (с. 169). Не краще висловлюєть ся про нього і Бантиш-Каменський: називає його „крамольн-им вожд-ом полковъ заднѣпрскихъ“, властлюбним, малодушним, „неосновательн-им“, закидує йому, що через бажанне власти обагрив кровю цілу свою Україну (с. 353). Про його оборону від Самойловича в Чигирині читаємо таке: „Чигиринській гетманъ заперся тогда въ своемъ городѣ вмѣстѣ съ кровожодною шайкою только изъ двухъ тысячъ человекъ состоявшею, и продолжалъ, безъ всякой пользы, умолять татаръ о вспомогательномъ войскѣ“ (с. 302). В народній пам'яті Дорошенко не лишив глибшого сліду, значить, Шевченко звідти не довідав ся нічого, а бодай нічого доброго, бо народ відчув дуже тяжко на своїй шкірі його спілку з Турками й Татарами: вони ж, помагаючи Дорошенкові будувати Україну, немилосердно її грабували з майна і з людей.

Історичні факти взяв поет (а властиво списав з пам'яті, бо, як знаємо, у нього на заслання не було ні одної історичної книжки) з „Ист. Малороссіи“ Н. Маркевича¹⁾ й „Ист. М. Р.“ Бан.-Каменського; сей автор каже, що Дорошенко по своїй здачі Самойловичеві жив спокійно в Сосниці, а потім у Ярополчі, де й

¹⁾ Маркевич подає в 2. томі с. 272—4 і 349 характеристику Дорошенка, що у своїй основі нічим не різнить ся від характеристики зпід пера Дм. Бан.-Каменського, яка одначе на нашу думку здобула йому щирю симпатію поета.

помер. Тіло його похоронено в тамошній деревляній церкві св. Параскевії, де нині цвингар на правому березі Лами. Білий камінь свідчить про місце його гробу. Над ним побудована з цегли будка. Раз на рік у день його смерті приходять на могилу „служители алтаря“ молити ся за спокій його душі¹⁾.

Як ми бачили в горі (с. 22—23), політичні рахунки Дорошенка, хоч як щиро він їх передумав, не здійснили ся; навпаки нанесли Україні чимало лиха, підтяли його становище в народі, украли йому симпатії колись найвірніших його плянам людей, окружили його ворогами і знівечили його політично. Дивно і трагічно, каже проф. Грушівський, виглядав сей „останній козак“ на своїй чигиринській горі, всіми покинений, серед опустілого краю, з горсткою своїх наемних козаків „серденят“, що до останньої години не тратив надії на перемогу доброї справи. Вірив, що допоможуть йому ті, яким на сильній самостійній українській державі найменше залежало, — Турки і Татари... Шевченко зрозумів трагізм його ідеальних поривів і з усіх козацьких гетьманів присвятив йому в сій поемі найтеплішу згадку.

Б. На зміст поеми складається натиск ворогів на Чигирин, зневіра Дорошенка в перемогу над вражою силою, передача гетьманських клейнодів Самойловичеві, бажання Дорошенка дожити свій вік у Межигорському монастирі та його заслання в Сосницю, а звідтіля в Ярополче. Там він із нудьги помер. В Україні його забули, тільки завдяки Ростовському побудовано над ним каплицю та рікрічно відпра-

¹⁾ Бантиш-Каменський: „Ист. М. Р.“ с. 353. Порів. кінець поезії Шевченка, стр. 85—39.

вляють над ним панахиду.

Спосіб передачі гетьманських клейнодів, описаний за Бант. Каменським (с. 302) історично вірний¹⁾. Про інші подробиці, не у зсьому згідні з історією, буде бесіда у примітках.

Поема написана коломийковим епічним віршом; стиль простенький. Чудові порівнання (стр. 1—4, 3—11, 53—56, 69—72), глибоке спочуттє і та щира любов Шевченка до „славного гетьмана“, що впливає з деякої подібности між долею одного і другого, навівають на читача якусь незбагнуту тугу, розкриваючи перед ним глибокий трагізм долі сього „сонця руїни“.

7. Чернець. В сій поемі описав Шевченко прощаннє Семена Палія зі світом і його життє в Межигорському Спасі²⁾.

А. Про генезу цієї поеми можна сказать оце. Особа Палія цікавила поета вже 1844 р. Про се свідчить ся обставина, що поет задумував у другому випуску альбому „Живописна Україна“ на рік 1845-ий помістити картину „Семен Палій у Сибірі“. Очевидно, його цікавість розбудили народні пісні, які Шевченко знав зі збірників (Максимовича, Срезневського), а над усе таки з уст народу. Не без впливу була його знайомість із Кулішем, що сам збирав народні думи, пісні, казки й т. п. та компонував історію України в піснях народніх і своїх; другі доповняли те, чого не було в перших³⁾. Головно вплинула на поета повість Ку-

¹⁾ Порівн. Аркас: Іст. Укр. Р. 2. вид., с. 282.

²⁾ Козацький монастир під Києвом.

³⁾ Перший випуск того твору появил ся був 1843 р. п. з.: „Україна“; в четвертім мали бути оспівані часи Палія й Мазепи.

ліша „Чорна Рада“, якої п'ять глав вийшло по московськи в журналі „Современникъ“ 1845 р. У п'ятій найшов поет докладний опис сцени, як старий козак іде доживати віку в монастирі; вона в основі згоджується зі сценою з „Черця“. Про вплив Куліша могла би свідчити й присвята поеми Кулішеві, наскільки се не пізній додаток; в автографі, каже Доманицький, присвяти нема. Про вибір теми рішила — як каже Щурат¹⁾ — подібність, яку Шевченко мимохіть мусів добачувати між долею Палія а своєю, між його змаганнями а своїми власними²⁾.

Про особу Палія довідав ся Шевченко зі своїх історичних жерел дуже небогато. В „Історії Русовъ“ (с. 188—190) він є охочекомонним, а потім і реєстровим полковником у Хвастові за гетьмана Самуся (що в дійсности був наказним гетьманом із польської руки), живе собі як „владѣтельный“ князь у славі й достатках та на всі боки воює. Мазепі його бої не подобали ся, тому хитрощами його арештував та заслав на Сибір. Там був Палій 15 років, а потім увільнений брав участь у полтавській баталії та там загинув від гарматньої кулі. В Бантиш-Каменського нема про смерть Палія нічого, а про діяльність дуже мало (с. 404).

Найважнішим жерелом послужили поетові народні пісні й легенди. В них, що правда, говорить ся тільки про бердичівську пригоду 1704 р., але ж події розказано дуже вірно та й характер Палія начеркнений удачно. За зразок нехай стане оця пісня:

¹⁾ Замітки до поеми Т. Шевченка: „Чернець“ с. 17—18.

²⁾ Через те й поема — по думці Щурата — видержана в сильно суб'єктивнім тоні.

виходять на каналну роботу¹⁾. Перший більший транспорт вислано 1716 р., значить, смерть Палія в монастирі припадала б на час між 1709-тий а 1716-тий рік.

Б. Поема починаєть ся коротким, а ярким малюнком того, що було колись у Києві на Подолі й ніколи не вернеть ся, а чого поет усе таки буде сподіватись, завдаючи серцю жалю, — малюнком братерської волі без холопа і без пана, багатої й веселої, буйної й непокірної (стр. 1—16). Опісля йде оповіданне, яке розпадаєть ся на дві частині. В першій частині Семен Палій Запорожець, лихом недобитий, пращаєть ся зі світом і справляє своїм товаришам Запорожцям та київським мирянам на Подолі останній бенкет із музиками й козацькою гульнею, в якій і сам бере активну участь, висуваючись на перший плян (стр. 17—67); у другій частині бачимо житте черця Семена Палія в монастирі. Спомини з позамонастирського світа не дають йому спокою: його славне й нещасливе минуле стає живцем йому перед очима. У руках Святе Письмо, а думки далечо — далеко... Оце вони на Січ полинули, між славне братерство, а звідтіля давай знову відбувати тяжку дорогу з Бердичева через Москву, бори, сніги на Сибір — у Єнісей... і витискають із очий сльози. Чернець переконує себе, що те все — химери серця, суєта... Але ж на питанне: длячого саме він полюбив свою Україну, — відповіді не найшов. Тимчасом завив дзвін до утрені; чернець устав і пішов молити ся — за Україну... (стр. 68 до кінця).

¹⁾ Такий є зміст кінця поеми, який поет із артистичної понуки, тому що творить немилий контраст до початку поеми, уважав за відповідче зчеркнути.

З того, що ми сказали про Палія в горі (с. 23—25), ясно, що він ченцем ніколи не був, але помер охотницьким полковником в рік по полтавській катастрофі. Шевченко зробив його ченцем мабуть тому, що він був „богоугодним чоловіком“, будував за життя церкви, щедро їх вивіновував, головню монастир Межигорського Спаса. В легендах являється Палій теж побожною людиною. Коли б він навіть і був при кінці життя в монастирі, а се в козаків було у звичаю, так се могло бути по полтавській битві 1709 до 1710 р. Значить, ціле оповідання про черця Палія се свобідна видумка поета.

Одначе, поминувши ту неісторичну основу поеми, мусимо зазначити, що вдача самого Палія та його характер змальована у всьому вірно. Він справжній патріот, що проти шляхетського ладу Польщі та подібного ладу нової козацької шляхти на лівобережній Україні висунув новий ідеал козацького устрою з братерською волею без холопа і без пана та намагався його здійснити. Не у всьому той ідеал дався досягнути. Братерська воля справді була, тільки ж не було того богацтва, тих оксамитів та едwabів; навпаки, вона була доволі бідна. Воно й не диво! Треба тямити, що ся Палієва козаччина, се свіжа кольонізація на цілком пустих степах. А вже ж на пустих степах богацтва не найти та й гаразд загосподарити ся нашвидко не можна. Але Шевченкові було про се байдуже. Він ідеалізував Паліївщину задля самої ідеї її творця, а навіть зробив її ідеалом будуччини, без надії сподіваючи ся, що вона вернеть ся. Шевченків Палій справді стратив віру в ту свою

дею. Житте переконало його, що думи, виплекані серцем, заводять на бездоріжжя, що немилосердна дійсність розбиває всі загади, змітає з лиця землі твори людини, а її імя витирає з карт історії. Він, колишній завзятий Запорожець, що останнім козачком дивував усіх видців, зневолює себе думати про спасення душі, читати святе писання. Але ж його любов до України не змаліла.

Поки була сила, служив їй розумом і шаблюкою. Тепер, коли обставини змінилися тай вороги вкрали силу, дає Україні те, що може дати: молитву до Бога за неї. І робить він це саме в тій хвилині, коли демон сумніву ставить злобне питання: Длячого він любив свою Україну? Бо його любов до України се світло його життя, се імператив його душі, якому він мусить коритися, хоча й довелось бачити, що овочі тієї любови пропали марне... Любов до рідного краю понад усе! Оце основна черта вдачі історичного, легендарного й Шевченкового Палія.

Його любов не дає йому кинути проклом на сивого гетьмана — Мазепу, проклятого царем, а за ним і народом, хоча він саме й попсував діло визволення України зпід московської кормиги. В його словах чується ся тільки докірливий жаль, що гетьман не вмів у свій час скоординувати праці до спільної великої ціли.

Ціла сцена козацького гуляння й забави, зображена в першій частині поеми, хоч історично вірна, ніяк не підходить до Палія. Що правда, Палій любив забавитися щирим серцем, про те згадує й наведена нами народня пісня. Тай у Шевченка читаємо: „музики...

танці... і Бердичів". Але в Києві на Подолі сьогодні ніколи не було.

Що до будови поеми треба зазначити, що ритм достроюється до змісту. Братерську волю зображується шумкою, козацьку забаву жоломийкою. Ціла історія Палія розказана на переміну колесийковим і колядковим (ямбічним) ритмом, з яких першого уживає, розказуючи нам факти, а другого для передачі його думок і рефлексій. Тільки пісня-козачок, яку він приспівує собі до танцю (стр. 40—51), видержана що до форми і змісту в наскрізь народньому стилі, має своєрідний шумковий ритм, ще дрібніший і веселіший як на початку.

8. Іржавець. А. В сій поемі описав Шевченко події по полтавському бою 1709 р. до повороту Запорожців зпід влади кримського хана з Олешківської Січі на старі землі 1734 р. Поема написана на основі згадок, які лишилися йому з його історичної лектури, головною з „Історії Русовъ“, і народніх пісень про руйнування Січі та про роботи при будові каналів. В „Історії Русовъ“ (пр. с. 217, 222, 224, 231) розказані страшні кари, якими пімстився над Українцями Петро I. за повстання Мазепи при допомозі кошового Гордієнка проти московської влади. Змальовуючи якими красками насильства московського правління над козаками, висилку козацьких полків у чужі далекі сторони, де вони „отъ тяжелыхъ работъ каторжныхъ“ серед нестерпучих умовин „согнили и померли“ (с. 222), автор — сам противник Мазепи й усіх самостійників, — не може не обрушитися на ті безprawства, доконувані на вольних людях.

Ще сильніше й докладніше, тоном повної

Безнадійности, говорить про ті часи народня пісня. Для прикладу нехай послужать оці виписки:

Запорожці небожата, а пшениця не жата,
Ой, підіте, оглядіте, а пшеницю зажніте.
Ой, хоч підемо оглядати, не будемо жати!
Хвалили ся Запорожці Полтаву достати.

Ой, умерла в кошового старенькая мати,
Ой, нікому кошовому порадоньки дати.

Про обробованих Запорожців та про їхнього кошового Гордієнка лишила ся чудова пісня „Ой, полети, галко, ой, полети, чорна, та на Січ рибу їсти“, в якій читаємо:

Гей, ви, Запорожці, гей, ви, молодії,
Де ж ваші жупани?
— „Ой, наші жупани поносили пани,
Сами ми пропали!“ —
Гей, ви, Запорожці, гей, ви, молодії,
Ой, та де ж ваші списи?
— „Ох, і наші списи у пана у стрісі,
Сами ми у лісі.“ —
Гей, ви, Запорожці, гей, ви, молодії,
Та де ж ваші рушниці?
— „Ой, наші рушниці в пана у світлиці,
Сами ми в темниці.“

Про тяжкі роботи на лінії та при будові каналів розказуєть ся таке:

У Глухові, у городі во всі дзвони дзвонять,
Да вже наших козаченьків на лінію гонять.
У Глухові, у городі стрельнули з гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати,
У Глухові, у городі стрельнули з рушниці,
Не по однім козаченьку плакали сестриці,
У Глухові, у городі поплетені сітки,
Не по однім козаченьку заплакали дітки.

„Допевняй ся, пан гетьману, допевняй ся плати,
Як не будеш допевняти, будем уїкати“.

— Ой, ідіте же, панове, до Петра до свата,
Ой, там буде вам, панове, велика заплата:
По заступу у рученьки та ще і лопата. —

Сидить козак на могилі, снучі латає,
 Ой, кинув ся до череска — копійки не має!
 Їхав козак на лїнїю, да й вельми обдув ся,
 Іде козак із лїнїї, як лихо зогнув ся.

В пісні про каналъну роботу хлопець переказує до свого батька:

„Ой, прсдай же, тату, да воронїї конї,
 Та викупи мене, хлопця молодого,
 Із темної неволї“.

Б. Порівнавши наведені пісні зі змістом поеми, бачимо, що Шевченко взяв із народньої поезії більше як зі своїх писаних жерел. Находимо ті самі думки, поетичні звороти, а навіть ті самі слова.

А зміст поеми простенький: По полтавському погромі утікали Шведи з Мазепою в Бендери, а з ними й Гордієнко зі своїми недобитками. Сумна доля борців за волю України заставляє поета призадумати ся над причиною невдачі, і він добача її в тім, що вони не вміли одностайне стати та поєднати гетьмана (Мазепу) з хвастовським полковником (Палієм). Дальше (стр. 25 - 42) розказує поет, що на нове горе — Запороже у Криму під протекцією хана взяли Запорожці тільки образ Матери Божої, а там поставили його в наметі, бо церкви хан не дозволив будувати, і крадькома молили ся.

Тут оповідання вриваєть ся. Роздумуючи про страшні муки, яких довело ся зазнати по Шведчині козакам під ханом та в Гетьманщині, поет-лірик плаче над незаслуженою долею свого народу. Одною правдивою історією про якого небудь магната можна б пекло перелякати, полупанком нашим Данта здивувати.

Дальше розказано про те, що діялось по Шведчині. Запорожці чули на чужині, що

Гетьманщина конає, неповинно гине. Але й їм „добре мурзи завдавали“. Вони мовчали й молили ся. І Бог зглянув на ті сльози: Петро І. помер, а Запорожці вернули на Україну, принесли з собою образ Пресвятої, поставили в Іржавці в мурованім храмі, де вона й досі плаче за козаками.

Як бачимо, назва „Іржавець“ вяжеть ся зі змістом поеми настільки, що торкаєть ся народнього переказу про козацьке походженне образу Матери Божої, що находиться ся в церкві в Іржавці, селі прилуцького повіту на Полтавщині. Поминувши те, поема, як видно з того, що сказано про ті часи в горі (с. 25—26), малює нам вірно побут Запорожців під ханом і події в Гетьманщині. Поет у дечому трохи підкрасив козаків, зробивши їх у цілому свідомими патріотами. Ми знаємо, що головною причиною їх повороту на старі землі були матеріяльні клопоти й недогоди та що Гордієнко й Орлик усякими аргументами намагали ся відхилити їх від заміру вернути під Москву, який виявив ся дуже скоро по смерти Мазепи. Поки ті люди жили, а Москва, щоб не ломити трактату з Туреччиною (з 1712 р.), не хотіла їх приймати, вони справді тільки невеличкими ватагами переходили в Гетьманщину. Але по смерти обох ідейних емігрантів вони використали першу нагоду, щоб вернути на старі землі (с. 25). Очевидно поет, ідеалізуючи козаків, робив ідеї їхніх провідників спільним надбаннем цілої козацької громади, хоч воно звичайно так не було тай не могло бути.

В. Дуже цікаве відношенне поета до гетьмана Мазепи. Воно цілком не таке, яке підсували йому його жерела.

В „Ист. Русовъ“ читаємо про Мазепу, що „гидкий намір“ зрадити Петра І. породила в ній „адская злоба за личную обиду свою“. Ходила чутка, що цар (на однім бенкеті в кн. Меншикова) ударив його прилюдно в лице „за противорѣчье въ разговорахъ“ (с. 199). По іншому переказу було так: Цар хвалив ся, що заведе на Україні правильне військо і податки, як у Московщині. На се Мазепа осмілив ся сказати, що „въ таковомъ военномъ и пограничномъ народѣ, каковъ Малороссійскій“, того раптовно не можна зробити, хиба поволи і „по временамъ“. За се цар хватив його за вуси і грозив, що скине з гетьманства. Обі ці звістки, висновує автор, доводять, „что Мазепа имѣлъ умыселъ, такъ вредный (шкідливий), побужденіємъ собственной (власної) его злобы и мщенія, а отнюдь (ні в яким разі) не національныхъ интересовъ“ (с. 200). Як бачимо, автор „Ист. Русовъ“ осуджує Мазепу й не вірить йому. Ще поганіше висловлюється про нього Бантиш-Каменський: Подаючи характеристику Мазепи, каже, що з хитрістю, осторожністю Виговського лучив у собі злобу, мстивість, захопчивість Брюховецького; перейшов Дорошенка у славолюбстві, всіх у невдячності (с. 341). Автор також думає, що одна тільки невдяка, честилюбивість безгранична „совратили Мазепу съ пути истиннаго“ (с. 369) і називає його просто зрадником. Мало що краще говорить про нього й Н. Маркевич у своїй „Історії Малороссіи“.

Що думав про Мазепу народ, се бачимо з пісні, поданої вище на с. 58. Народ зненавидів Мазепу за те, що той зловив підступом його любимця Палія та заслав на Сибір. Сей

вчинок Мазепи відвернув від нього серце народу, і навіть його розрив із Москвою, ненависною народові за ввводження тяжких для нього новостей, не зєднав йому більше прихильности народніх мас.

Поет не дав себе звести на манівці грубо суб'єктивним голосам своїх попередників і, передумавши основно причини полтавської катастрофи, висловив глибоко й болючо відчуте переконання, що Полтава була б упала, як би всі були

Одностайне стали
Та з хвастовським полковником
Гетьмана едали.

Більш нічого поет не каже. Та сього досить, щоб ми зрозуміли, куди хилить ся його серце та що його болить. Воно по стороні Мазепи, так, як було в „Черці“ по стороні Палія, а болить його те, що тодішні українські політики не вміли поєднати Мазепу, провідника української аристократії й керманіча, хоча й аристократичної, та все таки у своїй меті патріотичної політики, з Палієм, представником і провідником козацької черні (порів. с. 60.). За те цілим серцем ненавидить поет Петра І., того „ката“ України, та його собак — воєвод. Звернім увагу, що такі слова пише поет у першому році заслання, де йому не вільно було писати.

Зверхня форма поеми нічим незамітна. Написана звичайним 14-ти і 12-ти складовим коломийковим віршом (тільки стр. 44—49) та колядковим, ^{3/8} (тільки 25—31). Тон поеми сумний, як сумним був настрій поета в Орську.

9. Швачка. Як ми вже згадували (с. 27), Швачка Яків був одним із гайдамацьких ва-

тажків 1768 р.; господарив у Васильківщині. Походив мабуть із Волині. Скоро московські війська почали приборкувати гайдамаччину, попав ся Швачка враз із іншими гайдамаками в руки Протасєва. Його відвезли до Києва, там катували, а потім вилпровадили на заслання. Історичні документи малюють Швачку злосним, понурим, немилосердним чоловіком. В народі заховали ся спомини про нього, як про чоловіка сильного, страшного для ворогів православія й волі. Своєю діяльністю і своєю особою зробив він сильне вражінне на сучасників, так що деякі ватажки підшивали ся під його імя. Одначе попри темні черти мусіла його особа визначати ся й деякими світлими, які робили його милим народові. Маємо народню пісню, в якій народ уболює над його долею, що її зазнав у московських руках, і величає його батьком.

Нам здаєть ся, що саме під впливом народньої пісні написав Шевченко поезію „Швачка“. Чи справді Швачка був такий побожний, як у Шевченка, тяжко сказати. Зате ж ненависть його до Ляхів, тобто панів, і Жидів, се вірна черта його вдачі.

Згадка про „полковника хвастовського, славного Семена“ (Палія) настільки оправдана, що Хвастів був осередком діяльності Палія, а гайдамаки уважали себе правними спадкоємцями ідеалів козацтва, що тоді в наслідок московської політики хилило ся до упадку. Звісна річ, що багато гайдамацьких провідників були з козаків (пр. Залізняк); так вони себе називають, так називає їх і народ у своїх піснях. Тільки ж Палій був справжнім борцем-лицарем, а Швачці все таки до нього дуже далеко.

10. Невольник. А. Поема „Невольник“ се поетична повістка з останніх часів Запорозької Січі. Написав її Шевченко в Маріїнському 16. жовтня 1845 р. На питання, як зародилась у ньому ідея цієї поеми, можна відповісти, пригадавши собі деякі моменти з тодішнього життя поета.

Звісно, що Шевченко був тоді на службі в комісії для розбору старовинних актів, зорганізований 1843 р. З її поручення об'їздив Полтавщину та робив малюнки з пам'яток української старовини й бувальщини. Це зневолювало його заєдно думати про минуле України. Прирівнюючи до нього сучасне йому становище народу, в яке поставило його московське правління при діяльній допомозі своїх таки панів, доходив до таких висновків, якими переповнена його поезія з того часу, головно „Сон“, „Кавказ“ і „Посланіє“. Придивляючись до життя зденационалізованого панства, вихованого в чужій школі, в якій плодили ся здебільшого нікчемні перевертні, що помагали „Москалеві господарювати та з матери полатану сорочку знімати“, поет попадав на причину лиха: Ті, обдурені лукавими батьками нащадки славних дідів не мали де виховати ся на свідомих синів України, бо не стало одинокої школи українського національного життя — Запорожа!

Ограблений з усього „краденого дідами“ добра, народ гірко тоскував за тим через два століття з верхом одиноким пристановищем своєї волі й огнищем усіх життєвих мрій і надій, а свою тоску болючу вилив у чудових ліснях про зруйнування Січі та поділ запо-

рожських ланів між чужинців. От що народ каже:

Ой, не гаразд, Запорожці,
Не гаразд вчинили;
Степ широкий, край веселий —
Тай занастили.

А дальше сказано ясно:

Зруйнували Запороже, —
Буде колись треба.

Щоб сяк так зберегти силу, якої „буде колись треба“, Запорожці йдуть під Турка жити. Тільки ж її таки не вдало ся зберегти... Шевченко з жалем дивив ся, як „гинуть у ярмах лицарські сини“, а пани тільки й уміють, що славити Запороже, поїдати картопельку, засаджену на землях колишньої Січі мудрим Німцем, тай навіть не догадують ся, якого лиха накоїла Україні Катерина II., зруйнувавши Запороже. Вони за ним не дуже то й жалкують, бо наслухавшись по школах ріжних курсів офіціальної історії „россійскаго государства“, уявляли собі його цілком баламутно.

На зразок такого баламутства наведемо погляд Маркевича. Той „землячок“ говорить у своїй історії (II, 673), що Запорожці допускали ся ріжних проступків. А ті проступки разом із розбоями в околишніх сторонах „были нестерпимы въ государствѣ благоустроенномъ“; цариця прислала генерала-поручника Текелія, що заняв Січ 4. червня, спокійно, без бою та спротиву. 3. серпня видано маніфест „объ истребленіи Запорожской Сѣчи. Козакъ отдали Тамань и назвали ихъ Черноморцями“. Виходить, козаки провинили ся розбоями, от за те їх покарано так, що переселено на нові оселі.

Такими „науковими“ поглядами годували

ся пани. До народу та його поглядів на ту справу, висловлену в його думках, піснях, переказах та оповіданнях вони не прислухувались, бо між ними й народом була прірва, спричинена чужими й їхніми руками.

Але ж вони повинні знати, чим саме було Запороже для народу. Оце й піддало поетові думку, в особній поемі виславити Запороже як незрівняну школу молодого покоління та устами самого колишнього Запорожця виявити біль по невіджалуваній утраті¹⁾. Безпосередню спонуку написати „Невольника“ дали йому народні думи, пісні й оповідання: в них найшов чимало матеріялу й до самої ткані своєї поеми й історичні факти, які вложив ув уста свого героя, сліпого Степана, з них і запозичив ся глибоким спочуттем до Запорожа.

Б. Поема починаєть ся „посвятою“, розпадаєть ся на пять частин і кінчить ся епілогом. Зміст „посвяти“ такий: Поет жалієть ся, що молоді, понурі думи (яких основу становили питання національної, політичної й господарської обнови народнього життя при свідомо творчій допомозі панів), покинули його й лишили пустку в серці²⁾. Він остав ся,

¹⁾ Др. В. Сімович: Чим поема „Невольник“ історична? (Наша Школа, VI. с. 107—110).

²⁾ Порів. поезію „Гри літа“ стр. 13—20, де виразно сказано, що невеликі три літа нароби́ли багато лиха в хаті поета:

Олустишили убоге
Мое серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо.

А все то через те, що серце в людях кохало ся, а вони робили собі з нього забаву... От він і прозрів:

Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...

та не сиротою, а з єдиною пречистою, заєдно молододою Думою (уособленне чистої поезії, Муза), що витає над ним, гозорить, ласкаво усміхається та присмирює біль його втомленої душі. Поет дякує їй. Оце ж бо минає його неясний день, уже смеркає. Непевний косар своєю неклепаною косою мовчки скосить поета, а холодний вітер занесе його слід. От тоді вона не дасть загинути в забуттю думі поета, вилитій тихими сльозами, а й його наділить невмирущою любовою. За те поет витати ме коло неї й за неї Господа благати¹⁾.

Перша частина починається суб'єктивним міркуванням поета про химерність людської долі. Одному ніяк не дає себе дігнати, а другому учепить ся за латані поли, як той репях, та обсипа всяким добром. І так від колиски до могили дрочить ся вона з людиною. — Після цього розкриває поет перед нами побу-

Ті самі думки зустрічають ся вже й у поезії „Пустка“, написаній 1844 р., тільки ж тоді поет боїть ся ще серце запечатати, бо сподівається, що надія

Може вернеть ся в некриту
Хату зимувати.

¹⁾ В р. 1906 найшлась у Департаменті поліції в Петербурзі (колишньому „III-му отдѣленію“) дуже інтересна відміна „посвяти“, з якої виходить, що первісно звернув ся був поет до якоїсь близької йому особи, що витала над ним, „як зора над гаєм“. По його смерті, якої він сподівається ся доволі скоро (поет саме тоді тяжко хворів, спершу на простуду, потім на тиф: 25. грудня т. р. написав свій „Заповіт“), вона, „случаєм“ прочитавши вилиту сльозами його думу, проговорить: „Я його любила, і він не знав...“ Вкінці просить поет, щоб вона світила на його могилу. Всі познаки, як також порівнянне цієї „посвяти“ з „посвятою“ поеми „Тризна“ вказують на те, що тою особою був ніхто інший, як його „добрий ангел“ кн. Варвара М. Репніна.

тову картину з часів старої Гетьманщини. В однім веселім і вольнім селі живе собі старий козак із дочкою Яриною та прибраним сином Степаном. Оце саме в неділю коло полудня, задумавши вислати свого вихованця погуляти два-три года по світу, справля дітям забаву: Грає на бандурі та приспівує, а діти танцюють; вкінці й самого взяла охота ушкварити, взявши ся під боки. Опісля відсила Ярину ладити полуднувать, а сам розказує збентеженому Степанові його історію. Степан довідуєть ся, що люба Ярина йому не сестра, що він може з нею покохати ся й подружитись. Та от батько посила його на час між люди, найкраще в Січ, де пізнає житте з усіх сторін, набереть ся козацького звичаю та навчить ся по молодецьки молити ся Богу. Не довго й думати дає; другої днини вранці-рано має Степан вибирати ся в дорогу¹⁾.

У другій частині дає поет дві картині. Перша: Пополуднувавши, батько йде до вечерні, а Степан розкрива Ярині тайну свого кохання. Вона спершу думає, що се жарти, що в нього лихорадка, але вкінці збагнула глибінь своєї недолі: Саме тоді коли іскра кохання, що несвідомо тліла в її серці, мала волю сталахнути ясним полум'ям, предмет кохання по волі батька усуваєть ся їй із обіймів. І гірко заголосила... Батько, повернувши смерком із церкви, „ніби скованих до купи“ застав їх у хаті. — Друга: На другий день рано. Степан напова коня, коло нього Ярина; старий козак виносить запорожську зброю і пращаєть

¹⁾ Зовсім так, як Тарас Бульба, що не дає синам одпочити з дороги, а матері натішитись ними, тільки на другу таки днину досвіта забира їх із собою на Січ.

ся з нею. Після того Степан, одягнувшись та узброївшись при допомозі Ярини, покидає рідну хату, батька й Ярину. Батько по дорозі ще дає йому науку, як у війську пробувати. За селом розпрощалися: Степан відїхав, а Ярина з пекучим болем у серці вернула до дому.

У третій частині описане самотнє життя Ярини і старого козака. Тяжка туга звалила її з ніг. Старий, дивлячись на її муки, жалкує свого поступку. Весною Ярина одужала й пішла з людьми в Київ на прощу, молити ся за Степана. Та нічого не помогло. Степан і в сні їй не ввижав ся. На другу весну пішла вже в инше місце про долю спитати — до ворожки. Ворожка виворожила талан-долю й весілле, та заспокоїла втомлену душу дівчини.

Четверта частина: Минуло ще три роки. Степана нема. Безталанна Ярина розплітає косу в черниці. Старий батько блага ще хоч трохи пождати, хоч до Зеленої неділі... Діждали ся. Сидять під хатою й сумують. Коли чують, на вулиці грає кобзар і співає думу про похід козаків на Турка, про бурю на синьому морі серед темної ночі, яка потопила козацькі байдаки, та про долю трьох чайок курінного отамана, сироти Степана, що вратувавшись попали в турецьку незолу. Згадав Степан старого батька, й нерідну сестру Ярину — ламає кайдани й утікає. Але ж не повелось: Турки-яничари зловили, випекли горячим залізом очі, в тюрму посадили тай замурували...

Пята частина: Ярина пізнає Степана та з несамовитим криком і плачем кидаєть ся до нього. Батько виходить і ледви пізнає у сліпому каліці колишнього здорового сина. Як стій ведуть його до хати й піклують ся ним як малою

дитиною. — Через тиждень старий свата Яри-
ну за Степана. Але ж він не має серця вязати
їй світа; йому дорога в Запороже... Одначе
на прохання Ярини остаєть ся в них жити з
нею, як браг із сестрою. Опісля розка-ує свої
дальші пригоди. Вертаючи на Україну, дові-
дуєть ся від Запорожців на Дунаї про руїну
Січі та закріпощенне селян. Він щасливий,
що не бачить того всього, що дієть ся.

Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали,
А Москалі і світ Божий
В пута завязали.

Степан чув про спроби Головатого, відпо-
вити козацтво на Кубані, та святий знає, що
з того буде. — Тимчасом Ярина таки діжда-
ла ся свого: звінчала ся зі Степаном і жила
з ним на диво гарно і згідливо, а старому
батькові дозволила доля ще й унука вчити
чолом оддавати.

В епілюгу виправдуєть ся поет, чому
саме так покінчив свою поему. Його поточе-
не старе серце не бачить ніде щастя, навіть
у малої дитини. Де не гляне, скрізь неправда,
скрізь Господа лають. От через те він і воро-
ном кряче (у своїх тодішніх поемах). Ледви
опівночі, коли все заспокоїть ся, він серцем
прозирає й посилає свою думу (порівн. „по-
святу“ стр. 10) за світ пошукати сцілющої во-
ди й покропити в хаті (очистити поетову ду-
шу з бруду, нанесеного злобою буденнього
життя, та піднести на крилах чистої поезії в
піднебесні престори). Часом їй удаєть ся за-
світити чистий огонь (тоді поет у своїй пое-
тичній уяві бачить любов і правду між людьми,
як оце в „Невольнику“), але ж усе таки, роз-
казуючи про весілле, звертає на лихо... Тепер

вона кінчає поетові про сліпого сироту, що на диво цілому світові вмів таки ущасливити свою молоду жінку.

В. Історичні факти, які переповідає Степан по повороті, правдиві, тільки порядок не у всьому вірний. (Порівн. с. 28—30 в горі і примітки до поеми). За те з хронологією в поета не все в порядку. Дія поеми починається „ще за Гетьманщини старої“, значить, найпізніше 1764 р., а кінчить ся, на основі того, що Степан згадує про Кубань, аж 1792 р., тобто розлука Степана й Ярини розтягаєть ся на цілих 28 літ; тимчасом поет обраховує його на п'ять! Та й таких плянових походів на Туреччину, як оце в думі, за часів Кальнишевського (1762, 1765—1775) не було, бо він нічим не хотів дати Москалям притичину, причепити ся до Запорожців та при першій нагоді зруйнувати Січ. Сей похід заносить часами Сагайдачного, або бодай Сірка (помер 1680 р.), що своїми походами на Татар чимало нашкодив Дорошенкові.

Ці промахи Шевченка будуть для нас зрозумілими, коли пригадаємо собі ціль поета: представити нам Січ, як школу правдивого життя. В тій школі виховав ся старий козак, туди й висилає тепер свого прибраного сина. Се було таке звичайне в часах існування Січі, що ні Степан, ні Ярина не дивують ся батьківському наказові: Значить, так воно мусіло бути. Степан мусить їхати на Січ учити ся, доповнити мертву схолястичну науку, якої наслухав ся в київській бурсі. Сим і поясняєть ся той дивний на перший погляд поступок батька, котрий, маючи змогу діток подружити, робить з ними такий небезпечний експеримент: розлучає саме тоді, коли їхня любов

спалахнула найсильнішим полум'ям, і тим за-суджує їх на тяжкі душевні й тілесні муки.

Школа справді змінила Степана. Се не той м'який, плаксивий, закоханий бурсак, що тоскував з Яриною ізза близької розлуки. Своїм хистом і сміливістю дослугується ся ступня курінного отамана. Неволья, кайдани й кара зломали його на тілі: поїхав здоровим козаком, вернув сліпим калікою; але ж як гарно розвинулась у нього душа! Який широкий у нього погляд на народне життя, як він добре розуміє сучасні йому події, як влучно оцінює взаємини Українців до Поляків і Москалів. Навіть поетичний дар розбудивсь у ньому: він і кобзар і співець козацької слави й не долі. А все те дала йому запорожська школа¹⁾.

Про вдачу Ярини нема що багато говорити. Се одно з тих щирих дівочих сердець, що, раз покохавши, живуть до смерти своїм коханням. Щоб вернути собі милого, для неї всякі спроби можливі: і Бога молити, і ворожки питати. Нема милого, нема їй життя між людьми: або в могилу, або — в монастир. Але ж і найбільше нещастє, що стріне її милого в життю, не відкине від нього її серця. Він для неї через розлуку стає ще дорожчим, а через каліцтво ще милішим. Такі дівочі типи може творити тільки глибокою любов'ю до людей осяяна душа поета.

На особливу увагу заслугує будова „Невольника“. Є се епічна поема. Ліричний початок (стр. 1—67) і кінець (від слів „Такеє то“,

¹⁾ Представляючи Степана кобзарем, показав нам поет, звідки брали ся в нас кобзарі. (Порів. у горі с. 47—48.)

стр. 690) творять неначе мягкі рами, що обнімають ряд чудових, по мистецьки змальованих та повязаних із собою картин, повних краси і драматичного життя, назіяних глибоким і щирим спочуттем поета-малювача до своїх героїв¹⁾. Оповідання пливе швидко, зміст і форма живих діяльогів незвичайно зручно й вірно характеризує ту невеличку родину, зложену із трьох осіб.

Ціла поема написана коломийковим, а подекуди колядковим віршом. Пісня до танцю (в I. частині) зложена в формі шумки. Ритм усюди підібраний до змісту. Крім того (в IV. част.) дав нам поет зразкову думу, написану народнім ладом і складом, лишній доказ на те, як по мистецьки орудує всіми формами й засобами народньої поезії, витискаючи рівночасно на них знамено своєї могутньої індивідуальности.

5. Суцільний погляд на історичні поеми Шевченка.

„Шевченко — наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могилы, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як боже слово, відповідь. Шевченко перше всіх додумав ся, чим наша старосвіччина славна і за що проклянуть її грядущі роди“. Так писав Куліш по смерті Шевченка в „Листах із хутора“²⁾, і з того

¹⁾ Цю поему переробив Кропивницький Марко (1841—1910) на 5-ти актову драму з таким самим заголовком.

²⁾ Чого стоїть Шевченко jako поет народній. „Основа“ 1861 р. за март.

становища треба нам дивити ся й оцінювати історичні поеми Шевченка. Йому саме й хотіло ся здерти з нашої бувальщини ту занавісу, якою закрили її вороги України перед очима закріпощеного люду й культурного світа, та показати нашу правду й нашу кривду, про яку гомоніла стиха народня дума й пісня. До тієї роботи хотів Шевченко заставити найкращого письменника його часів — Григорія Квітку Основяненка. Він накликує його співати

Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили, —
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
. щоб нехотя
На весь світ почули:
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала¹⁾.

Одначе Квітка був уже підтоптаний літами тай ще своїм національно-політичним світоглядом не надавав ся до виконання того завдання, що його загадав йому Шевченко. Довелось поетові самому класти підвалини для нового погляду на нашу історію. Оце саме він і зробив у своїх історичних, а по части й політичних поемах²⁾.

Звісно, користаючи з таких науково безвартних „історичних“ творів, як „Історія Русовъ“ та „Ист. Малой Россіи“ Дм. Бантиш-Каменського й „Історія Малороссіи“ Маркевича, Шевченко не міг устерегти ся від фактичних помилок. Ми мали нагоду переконати

1) „До Основяненка“, Кобзар 1840.

2) Пофів.: Т. Шевченко: Політичні поеми. Пояснів Ом. Цісик. „З. К.“ ч. 12.

ся, що в кожній його історичній поемі¹⁾ їх чимало. Поминувши переставки дійсних фактів на десятки літ взад або вперед, як от згадка про поступок Чарнецького в поемі „Здача Дорошенка“, або й похід на Турків у „Невольнику“, находимо в його поемах героїв, котрі ніколи того не робили, що їм поет велить робити (Чернець, Вибір гетьмана), або не жили в тім часі (Іван Підкова), або взагалі як такі не існували (Гамалія). Деякі факти поет перецінює (Тарасова ніч), на інші знову дивить ся більш ідеально, як треба (Поворот козаків зпід Турка в „Іржавці“)²⁾.

Тільки ж це все річи, які ні трохи не вменшують вартости історичних псєм Шевченка. Треба тямити, що ціллю поета не було виводити правдиві історичні події, а тільки дати в мистецькій формі більші чи менші об'ємом, але живі й суцільні малюнки народнього життя з його бувальщини, оживити окремі особи й цілі покоління з душею й тілом, з їхніми думками й почуваннями. Чи всі подробиці фактично вірні, се було для нього байдужне; річ у тім, щоб на тканині даної доби вони були можливі³⁾.

З того, що сказано в замітках до поодиноких поєм, ясно, що поет вивязав ся зі свого завдання дуже удачно. Вихований на

1) Те саме зустрічаєть ся і в його політичних поемах.

2) Не згадуємо тут помилок у „Гайдамаках“, про які докладніше говорить ся в особній книжечці. „З. К.“ ч. 3.

3) Порів. Антоновича: Про твори Шевченка історичного змісту. Правда 1889, за лютий. — Докладніше про се в книжечці: Козаччина в поезії Т. Шевченка. „З. К.“ ч. 2.

народньому словесному багатстві, на історичних думках, піснях, переказах та оповіданнях, збагнув він історичну правду так, як її зберіг народ, а просвітивши свій з роду могутній ум нашвидку придбаною, не дуже то й систематичною, та все таки добре перетравленою наукою, він у розв'язці історичних та національно-політичних питань дуже скоро найшов правильний шлях та своїми радикальними думками випередив усіх своїх учених товаришів. Романтичний напрям звернув і його увагу на високі могили, як і його ровесника Метлинського. Тільки ж Шевченко на них не зупинився. Його палка вдача зводила романтичні мрії про козацьку славу й волю на реальний ґрунт і спонукувала його робити цінні висновки на будуче.

Змальовуючи чудові картини з нашої бувальщини, хотів поет заставити своїх земляків затоскувати за нею до того ступня, щоб вони повернули всю енергію на здобуттє програної недоріками батьками волі (порів. „Заповіт“). Через те й його історичні поеми се не овочі спокійної рефлексії зрівноваженого поета романтичної школи, що любить ся бувальщиною задля її чару, яким вона мерегтить крізь неясний серпанок минулих століттїв, але здебільша на причуд гарно скристалізовані частиці розбурханого нутра його чутливої душі, пораненої народніми і своїми власними стражданнями.

А вже ж при таких умовинах про повну об'єктивність поета говорити годі. Сам добір тем та їх виконання зраджує, що герої поем тішать ся особливими симпатіями поета. При цьому поет не мусить говорити неправду і не

говорить. Він тільки підчеркує добрі й гарні прикмети героя, чи героїв, а лихі й погані, наскільки вони є, свідомо (Іржавець, Швачка)¹⁾, або несвідомо (Наливайко) промовчує. Часом ідейність провідника приписує цілій козацькій громаді.

Регулятором його симпатій до героїв є їхнє становище у віковій борні за політичну волю України. Хто боровся за цей святий ідеал і наложив за нього головою, або томився в кайданах у далекій, холодній чужині, той у поета праведний, святий мученик, тому поет не тямить його нераз фатальних у своїх наслідках помилок (Мазепа в „Іржавці“). Шевченко перший вияснив та очистив нашу бувальщину, захмарену і знеславлену своїми й чужими ворогами або нетямущими людьми, та навчив нас, з якого боку треба нам на неї дивитися, щоби зрозуміти її справжню вартість.

В цінуванню діяльності своїх героїв піднісся поет понад усіх своїх попередників і сучасників. Йому байдуже, до якої суспільної верстви зачисляється його герой, чи він із черні, чи з кармазинників, або шляхтичів. Найважливіша річ, чи виконав завдання, вложено на нього історією, а все інше — справи малої ваги. В цінуванні подій і їхнього значіння потрапляв Шевченко майже скрізь у саму правду. Силою своєї поетичної інтуїції відгадував нашу бувальщину і відтворював її незвичайно вірно й самостійно. Чимало його здогадів історичні дослідження пізніше в цілості ствердили. Тільки в поглядах на взаємини козаків з Поляками до часів церковної унії тай на саму унію не відійшов поет від свого

¹⁾ Порів. с. 25 і 65, 27 і 68 в горі.

головного жерела — „Ист. Русовъ“¹⁾. За те підклад і значінне перших козацьких рухів збагнув куди краще, як його вчителі (Тарасова ніч, Буває, в неволі...). А вже розумінне трагедії руїни (Здача Дорошенка) просто зачудовує нас. Таке розумінне — по словам Антоновича — можна собі витворити тільки перечитавши широку монографію Костомарова. Те саме треба сказати про малюнки Січі. Ніхто краще не відчув духа Запорожа, як Шевченко. Ніхто краще за нього не змалював тієї своєрідної виборної диктатури (Іван Підкова, Гамалія). Поет розкошував нею, бо бачив, які практичні користи приносила вона козацькій громаді. Вона розбуджувала в ній сміливість і відвагу й наділяла силою, якою козаки поконували могутнього і страшного ворога навіть у його власній хаті (Гамалія).

Головну вагу кладе поет на зміст поеми, але не занедбує й форми. Тільки ж вона в нього будувала ся несвідомо, у хвилині творення та підпадала вимогам р.жнородного змісту, закрашеного спочутливим суб'єктивізмом. Ритмічне багатство, достроєне до змісту, й легкі переходи з одного ритму в другий, який дуже часто вже своєю музикою навіва на чи-

¹⁾ Ся справа, яка стільки лиха накоїла нашому народові, — а яка, як би була щиро подумана й найшла відповідних, глибоко ідейних керманічів, могла стати підвалиною української національної церкви, відділеної від католицизму й московського православ'я, та могутнім заборолом української національності, — не діждала ся ніколи безсторонного історика. Не диво, що й Шевченко, котрий накликав порвати всякі кайдани, наложені ворогами на народне тіло й душу, до цих церковних кайданів, що ними Москва на протягу століть так зручно користувалась у боротьбі з самостійницькими стремліннями України, не думав ся.

тача цілком відмінний, просто супротивний настрій, наглядно свідкує, що поет, укладаючи свої поеми, втихомирював свої бурхливі почування, вилизав пекучі думи, заспокоював свою душу. Його чиста, співна мова, оперта на простенькій народній складні та вимережена добірними фігурами й тропами народньої устної словесности, робить його поеми такими зрозумілими, що ми дуже часто недобачуємо глибокого змісту, захищеного в легких і плавних стрічках.

Даючи нам такі, закрашені ідеалізмом малюнки з козацької доби, показав нам поет, до чого повинні ми стреміти, на яких основах будувати нову сімю, якщо вона має спромогти ся на революційний рух проти північного переможця та вибороти Україні волю. З того погляду історичні поеми Шевченка разом із політичними зробили велику службу, виконали важне воховницьке завдання.

Вони розбудили велику, але незгідливу українську громаду та спонукали її об'єднувати ся в де далі все краще зорганізовані гурти. Вони сягнули глибоко в сумління всіх тямущих синів народу і приневолити їх запрягти ся до плуга, виорати запущений, буряном та хабуззем зарослий рідний переліг тай посіяти на ньому зерна нової правди й науки, зібрані на буйних ланах щасливіших західних народів. Вони вкінці оживили ідеал політичної волі, погребаної з руїною Запорожа, надихали його новим вогнистим змістом і віддали українській молоді, щоб викувала по його вказівкам велике діло визволення України.

1. Іван Підкова.

(В. І. Штернбергу).

I.

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — Запорожці
Вміли панувати!
5 Панували, добували
І славу, і волю, —
Минуло ся: остали ся
Могили по полю!
10 Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
15 Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави, дідівщини
З вітром розмовляє,
20 А внук косу несе в росу,
За ними співає.

1. Іван Підкова. Штернберг, товариш і приятель Шевченка, по фаху артист-маляр. Помер у Римі 1847 р. — 2. Ревіли гармати, розумій: свої. — 12. Китайка, шовкова матерія. — 17. Свідок слави: могили. — 20. За ними співає: за могилами, як дитина за мамою, тобто навіть не розуміючи змісту.

Було колись — в Україні
 Лихо танцювало,
 Журба в шинку мед-горілку
 Поставцем кружала.
 25 Було колись добре жити
 На тій Україні...
 А згадаймо! може серце
 Хоч трохи спочине.

II.

Чорна хмара зза Лиману
 30 Небо, сонце криє;
 Синє море звірюкою
 То стогне, то виє,
 Дніпра гирло затопило.
 „А нуте, хлопята,
 35 На байдаки! Море грає, —
 Ходім погуляти!“
 Висипали Запорожці,
 Лиман човни вкрили.
 „Грай же, море!“ — заспівали,
 40 Запінились хвилі.
 Кругом хвилі, як ті гори,
 Нї землі, нї неба.
 Серце мліє, а козакам

22. Лихо танцювало: порів. „лихо мліє перед ними“ — козаками (Гайдамаки 828). — 23—24. Журба...: значить, журби не було; поставець — збаночок. — 25. Було колись... Поет заєдно переводить паралелю між тим, що „було колись“, а тим, що тепер є. Порів. „Тарасова ніч“ 15—20, та початок „Черця“. — 29. Лиман, широкий та плиткий залив при гирлі Дніпра; лимани повстають так, що морське дно підносить ся, а вода заливає гирла рік. Зза Лиману, тобто від Чорного моря. — 35. Байдаки, більші річні човни, з яких складали ся козацькі фльотилі.

- Того тільки й треба.
 45 Пливуть собі та співають;
 Рибалка літає,
 А попереду отаман
 Веде, куди знає.
 Похожає вздовж байдака,
 50 Гасне люлька в роті:
 Поглядає сюди-туди,
 Де-то будь роботі?
 Закрутивши чорні уси,
 За ухо чуприну,
 55 Підняв шапку — човни стали.
 „Нехай ворог гине!
 Не в Синопу, отамани,
 Панове-молодці,
 А у Царград, до султана
 60 Поїдемо в гості!“
 — „Добре, батьку отамане!“
 Кругом заревіло.
 „Спасибі вам!“

Надів шапку.

- Знову зикипіло
 65 Синє море. Вздовж байдака
 Знову похожає
 Пан отаман та на хвилю
 Мовчки поглядає.

• Петербург, 1839. року.

50. Гасне люлька, бо отаман, зайнятий думками, забув про неї. — 55. Підняв шапку: дає знак, що хоче говорити. — 57. Синопа, місто на північному побережі Малої Азії. — 59. Царград, Константинополь, над Босфором, що лучить Чорне море з морем Мармара, побудований на місці старої грецької Візантії.— 64. Закипіло синє море: під веслами козацькими.

2. Гамалія.

„Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
 Із нашої України!
 Чи там раду радять, як на Турка стати?
 Не чуємо на чужині.

5 Ой повій, повій, вітре, через море,
 Та з Великого Лугу,
 Суши наші сльози, заглуши кайдани,
 Розвій нашу тугу!

10 Ой заграй, заграй, синесеньке море,
 Та під тими байдаками,
 Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
 Та на сей бік за нами!

Ой Боже наш, Боже! Хоч і не за нами,
 Неси Ти їх з України;
 15 Почуємо славу, козацькую славу,
 Почуємо, тай загинем!“

Оттак у Скутарі козаки співали;
 Співали, сердеги, а сльози лились,
 Лили ся козацькі, тугу домовляли.
 20 Босфор аж затряс ся, бо з роду не чув
 Козацького плачу; застогнав широкий,
 І шкурою, сірий бугай, стрепенув,

2. Гамалія. 6. Великий Луг, лівобіч Дніпра нижче Хортиці; се безліч плоских, укритих очеретом і лісом, наплавних островів, передієних цілим водяним лябіринтом рукавів Дніпра. Там Запорожці мали багатий на звірину й рибу та безпечний захист. — 10. Порів. „Іван Підкова“ 64 і примітка. — 17. Скутара, місто на азійському березі Босфору, напротив Царгорода.

І хвилю, ревучи, далеко-далеко
 У синєє море на ребрах послав.
 25 І море ревнуло Босфорову мову,
 У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
 Тую журбу-мову на хвилі подав.

Зареготав ся дід наш дужий,
 Аж піна з уса потекла.
 30 „Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
 Хортице сестро?“

Загула

Хортиця з Лугом: „Чую, чую!“
 І Дніпр укрили байдаки,
 І заспівали козаки:

35 „У Туркені, по тім боці,
 Хата на помості.
 Гай, гай! Море, грай,
 Реви, скелі ламай!
 Поїдемо в гості.

40 „У Туркені у кишені
 Таляри, дукати.
 Не кишені трусить, —
 Ідем різать, палить,
 Братів визволяти!

45 „У Туркені яничари
 І баша на лаві.

31. Хортиця, острів понижче Дніпрових порогів; на ній була перша козацька кріпость, Січ. Цілий цей опис від 20. стр. малює нам перший подих бурі з полудня на північ; вона росте й у словах „сказило ся море“ (55) доходить до найбільшої сили. (Через те й „серце мліє“, 54.) — 42—44. Ідейна ціль походу. — 45. Яничари, найзавзятіше турецьке військо, виховане з християнських дітей. — 46. Баша, високий турецький урядник з військовою й цивільною владою.

Гой-ги, вороги!
 Ми не знаєм ваги!
 Наша воля й слава!"

50 Пливуть собі співаючи;
 Море вітер чує.
 Попереду Гамалія
 Байдаком керує.
 — Гамаліє! Серце мліє:
 55 Сказило ся море.
 — Не злякає! — І сховались
 За хвилі, за гори.

Дрімає в гаремі, в раю Византія
 І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
 60 Неначе скажений; то стогне, то висі:
 Йому Византію хочеть ся збудить.
 „Не буди, Босфоре: буде тобі горе!
 Твої білі ребра піском занесу,
 У мул поховаю!“ реве синє море.
 65 „Хиба ти не знаєш, яких я несу
 Гостий до султана?“

Так море спиняло
 (Любило завзятих чубатих Славян).
 Босфор схаменував ся. Туркєня дрімала,
 Дрімав у гаремі лєдачий султан.
 70 Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
 Козаки-сердеги. Чого вони ждуть?
 По своєму Бога в кайданах благають,
 А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

„О, милий Боже України!
 75 Не дай пропасти на чужині,

58. Гарем, покої для жінок у багатих Турків. —
 66. Султан, турецький володар. — 67. Чубаті Славяни:
 козаки голили голови, полишаючи тільки довгі чуби
 (оселедці). — 75—81. Тут висловлена віри в те, що по-

В неволі вольним козакам!
 І сором тут, і сором там:
 Вставать з чужої домовини,
 На суд Твій праведний прийти,
 80 В залізі руки принести,
 І перед всіми у кайданах
 Стать козакові!..."

— „Ріж і бий!

Мордуй невіру бусурмана!“
 Кричать за муром. Хто такий?

85 Гамаліє! Серце мліє:
 Скутар скаженіє!
 — „Ріжте, бийте!“ на фортеці
 Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара;
 90 Ревуть, лютують вороги;
 Козацтво преть ся без ваги —
 І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі —

По пеклу гуляє,

95 Сам хурдигу розбиває,
 Кайдани ламає.

— „Вилітайте, сірі птахи,

На базар до паю!“

Стрепенулись соколята,

100 Бо давно не чули

Хрещеної тії мови.

І ніч стрепенулась:

Не бачила, стара мати,

Козацької плати.

смертне існування людини повертаєть ся в умовинах,
 серед яких захопила її смерть. — 85. Серце мліє: з
 радости. — 87. Фортеця, кріпость. — 95. Хурдига: тюр-
 ма, склеп. — 93. На базар (торговиця) до паю: в ро-
 боті й добичі.

105 Не лякай ся, подиви ся
 На бенкет козачий!
 Темно всюди, як у будень, —
 А свято чимале!
 Не злодії з Гамалієм
 110 Ідять мовчки сало
 Без шашлика.

— „Засвітимо!“

До самої хмари
 З щоглистими кораблями
 Палає Скутара.
 115 Византія пробуркалась,
 Витріщає очі,
 Переплива на допомогу,
 Зубами скрегоче.

Реве, лютує Византія,
 120 Руками берег достає;
 Достала, зикнула, встає —
 І на ножах в крові німіє.
 Скутар, мов пекло те, палає;
 Через базари кров тече,
 125 Босфор широкий доливає.
 Неначе птахи чорні в гаї,
 Козацтво сміливе літає.
 Ніхто на світі не втече!
 Огонь запеклих не пече.
 130 Руйнують мури; срібло, злото
 Несуть шапками козаки
 І насипають байдаки.
 Горить Скутар, стиха робота
 І хлопці сходять ся; зійшлись,

109. Не злодії, що боять ся світла (порів. стр. 42); тому й „засвітимо!“ (111.) — 110. Шашлик, пражена баранина. — 121. Зикнула: закричала з болю. — 134. Хлопці сходять ся, мов по мирній роботі.

- 135 Люльки з пожару закурили,
На байдаки — тай потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.
- Пливуть собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
140 Та, звичайне — Запорожці,
Пливучи співають:
„Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців тай поїхав
145 По морю гуляти, —
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
- 150 Ой приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару;
Сидять брати Запорожці,
Дожидають карі.
Ой як крикнув Гамалія:
- 155 „Брати, будем жити, —
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!“
- 160 Вилітали Запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
„Слава тобі, Гамаліє,
165 На весь світ великий,
На весь світ великий,

158. Курені, козацькі казарми, бараки. — 161. Жито жати: бій дуже часто прирівнює Шевченко слідом за народньою піснею до жнива або оранки. Порів. „Іржавець“ 11. і д.

На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!“

170 Пливають, співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія,
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів вітер віє,
А не женеться Візантія :
175 Вона боїть ся, щоб Чернець
Не засвігив Галату знову,
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець.
Пливають собі...

А ізза хвилі
180 Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.

Гамаліє! Вітер віє,
Ось-ось наше море!...
185 І сховали ся за хвилі,
За живії гори.

Петербург, 1842. року.

173. Дарданелі, морська протока, що лучить море Мармара з Егейським. — 175. Чернець: П. Сагайдачний. В „Ист. Русовъ“ (с. 46) читаємо про нього, що побив Турків коло Галацу. В „Ист. Малор.“ Маркевича (I, 115) написано, що він перед смертю постриг ся в ченці. Через те він у Шевченка чернець. Галата, передмісте Царгороду; Сагайдачний дійсно спалив Галату. — 178. Не кликнув на ралець: не покликав козаків іти (до Турків) з привітом та подарунком (як оце Гамалія).

3. Буває, в неволі...

- Буває, в неволі иноді згадаю
Своє стародавне; шукаю — шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки Бога колись то хвалив;
5 Шукаю — шукаю... Господи, б хотілось
Згадать хоч що небудь! Так оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись. От, мені приснилось
(Свинею заснувши, — звичайне, такий
10 І сон приверзеть ся), ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий.
Дивлю ся: могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
15 Та і йде до мене... Я собі звернулось,
Щеня мов під тином, — звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки, та несе в могилу;
А чорна могила ще гірше розкрилась.
20 Дивлю ся — в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
— „Диви ся, дитино, оце козаки!“
25 Ніби мені каже: — „На всій Україні
Високі могили. Диви ся, дитино:
Усі ті могили — усі отакі:
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить.
30 Лягла вона славно, лягла вона в купі
З нами — козаками. Бачиш, як лежить!
Неначе сповита!... Тут пана немає:

Усі ми однако на волі жили,
 Усі ми однако за волю лягли,
 35 Усі ми і встанем — та Бог його знає,
 Коли то те буде. Диви ся ж, дитино,
 Та добре диви ся! А я розкажу,
 За що Україна наша стала гинуть,
 За що й я між ними в могилі лежу.
 40 Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
 Слухай же, дитино!...“

А потім ягнята
 Приснились у житі; лановий біжить,
 Та бє мене добре і ніби, проклятий,
 Свитину здирає... І досі болить,
 45 Як сон той згадаю! А як нагадаю
 Козака в могилі, то й досі не знаю,
 Чи то було справді, чи то було так —
 Мара яка небудь. Мені той козак
 Розказував ось що:

50 — „Не знаю, як тепер Ляхи живуть:
 З своїми вольними братами;
 А ми братали ся з Ляхами,
 Аж поки третій Зигизмунд
 З проклятими його ксьондзами
 55 Не розєднали нас. Отак,
 Те лихо діяло ся, з нами!

Во імя Господа Христа
 І Матері Його святсі
 Ляхи прийшли на нас войною;
 60 Святії божії міста
 Ксьондзи скажені осквернили;
 Земля козача зайнялась,
 І кровю, сину, полилась,
 І за могилою могила,

65 Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі.

Я жив на хуторі...

Я стар був, немощен. Послав

70 З табун я коний до обозу,
Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав;
Я всю мізерію оддав

75 Мрїй Україні — небозі
І трьох синів своїх. Нехай,
Я думав грішний перед Богом,
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков божую, за люди,

80 А я молитись в хаті буду.
Бо вже не здужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять.

Зо мною, — слухай же! — остались
Данило, чура мій, та я,
Та Пріся, донечка моя.

85 Воно ще тільки виростало,
Ще тільки — тільки наливалось,
Мов та черешенька. За гріх,
За тяжкий мабуть гріх, великий,
Не дав мені святий Владика

90 Очий нарадувать старих
Моїм дитятком.

Не ходили

Їсьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село.

70. Гаківниця: довга замкова стрільба. — 72. Мізерія: рухоме добро. — 83. Чура: козацький слуга-товариш. — 91—93. Не ходили...: Ся казка взята з „Ист. Русовъ“ (с. 40). Див. замітка А.

Такеє то у нас було!

- 95 Якость їх клятих і до мене
 В ночі на хутір занесло;
 А з ними челядь їх скажена,
 Та ще драгуни. Дай мені
 Хоч колинебудь, Боже милий,
 100 На світ твій виглянуть з могили —
 Спряжу всю шляхту на огні!
 Вони, вони — не бій ся, сину! —
 Вони, ксьондзи, мою дитину
 З собою в хату завели.
 105 Замкнулись, п'янії... я бачив...
 А челядь п'яна полягала
 У клуні на соломі спать,
 Драгуни теж. А ми з Данилом
 Соломи в сїни наносили,
 110 А клуню просто запалили.
 Не встануть, прокляті, опять
 Дітий козачих мордувать:
 Усі до одного згоріли!
 І Пріся бідная моя
 115 Згоріла з клятими. А я
 На пожарищі хрест з Данилом
 Поставили, та помолились,
 Заплакали, тай потягли,
 На коний сївши, до обозу.
 120 Синів всіх трьох моїх найшли,
 Та в добрий час і полягли
 Оттут у купі...
]
 А як ми бились, умирали!
 За що ми голови складали
 125 В оці могили? Будеш жить,
 Та може й знати меш, небоже!
 Бо слава здорово кричить
 За наші голови... А може

130 І про могили і про нас
З старцями божими по селах
Правдива дума, невесела
Між людьми ходить...

Оренбург, 1850. року.

4. Тарасова ніч.

(П. І. Мартосу).

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.
5 Грає кобзар, виспіває,
Вимовля словами,
Як Москалі, Орда, Ляхи,
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
10 В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, виспіває,
Аж лихо смієть ся:
15 „Була колись Гетьманщина,

130. Старці божі: кобзарі.

4. Тарасова ніч. Петро Мартос, полтавський дідич, земляк і знайомий Гребінки. Його заходом і наглядом вийшов у Петербурзі 1840 р. перший „Кобзар“ Шевченка. — 6—7. Кобзар співає історичні, а потім (9—12) побутові пісні. — 12. Байрак: неглибокий яр, порослий лісом — 15. Гетьманщина: Україна під владою гетьманів. Після Хмельницького ся назва пристає до лівобережної України і держить ся до 1764 р.

- Та вже не вернеть ся ;
 Було колись — панували,
 Та більше не будем...
 Тії слави козацької
 20 По вік не забудем!
 Україно, Україно!
 Ненько моя, ненько!
 Як згадаю тебе, краю,
 Завяне серденько!
- 25 Де поділось козачество,
 Червоні жупани?
 Де поділась доля — воля,
 Бунчуки, гетьмани?
 Де поділось? Ізгоріло?
 30 А чи затопило
 Синє море твої гори,
 Високі могили?
 Мовчать гори, грає море,
 Могили сумують,
 35 А над дітьми козацькими
 Поганці панують!
 Грай же, море! Мовчїть, гори!
 Гуляй, буйний, полем!
 Плачте, діти козацькії, —
 40 Така ваша доля!

„Встає хмара зза Лиману,

17. Панували: порів. „Іван Підкова“ 5—8 і замітка Б. — 28. Бунчук, одно зі знамен гетьманської влади: держак із металевим яблуком на горішньому кінці, під яким звисав кінський хвіст. — 31. Твої, тобто України. Думка така: Не стало гетьманів, одначе синє море (руїнницька сила часу) не затопило високих могил. Ті німі свідки бувальщини мовчать (33), а потомки колишніх героїв дивлять ся на них та все таки не здогадають ся скинути з себе ярмо поганців. — 41. Зза Лиману: від Турка; з поля: від Ляхів. Порів. Вступ, с. 12—14 і замітка А.

А другая з поля :
Зажурилась Україна —
Така її доля !
45 Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не ратує...
Козачество гине ;
Гине слава, батьківщина ;
50 Немає де дітись...
Виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохують ся невінчані ;
Без попа ховають ;
55 Запродана Жидам віра,
В церкву не пускають !
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти
Налітають — нема кому
60 Порадоньки дати.
Обізвав ся Наливайко, —
Не стало кравчини !
Обізвавсь козак Павлюга, —
За нею полинув.
65 Обізвавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами :
— „Бідна моя Україно,
Стоптана Ляхами...“
Обізвавсь Тарас Трясило
70 Віру ратувати,
Обізвав ся орел сизий —
Тай дав Ляхам знати !
Обізвав ся пан Трясило :
— „ А годі журить ся,

63. Павлюга: Павлюк; виступає по Трясилі, 1637.
Див. Вступ, с. 18—20.

75 А ходім лиш, пани-брати,
З Поляками бить ся!“

„Вже не три дні, не три ночі
Беть ся пан Трясило;
Од Лимана до Трубайла

80 Трупом поле крилось.
Ізнеміг ся козаченько,
Тяжко зажурив ся,
А поганив Конецпольський
Дуже звеселив ся;

85 Зібрав шляхту всю до купи,
Тай ну частувати!
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:

— „Отамани, товарищі,
90 Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку:
Що будем робити?
Бенкетують вражі Ляхи,
Наше безголовя“.

95 — „Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоровля!
Нехай, клятї, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду:
100 Козак Ляха знайде“.

„Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.

79. Трубайло, Трубеж, ліва притока Дніпра; коло Переяслава вливається до нього Альта. Повстання Трясила захопило трохи не ціле Правобережжя, але до Лимана не дійшло. — 86. Тай ну частувати: бенкет з нагоди празнику Божого Тіла.

105 Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата ;
Прокинулись Ляшки-панки —
Нікуди втікати !
Прокинулись Ляшки-панки
110 Тай не повставали :
Зійшло сонце, — до одного
Покотом лежали.

„Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
115 Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні круки
Вельможних будити ;
Зібрало ся козачество
120 Богу помолитись.
Закракали чорні круки,
Виймаючи очі ;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,
125 Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

„Над річкою, в чистім полі,
130 Могила чорніє ;
Де кров текла козацькая —
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі,

131—132. Де кров...: Порів. „Я знов буду зеленіти, а ви вже ніколи не вернете-ся на волю" (Ой чого ти почорніло). — 133. Голодний ворон на могилі — козак (властиво козацький нащадок) на колишній Гетьманщині: незвичайно глибоке своїм змістом порівняннє.

- Та з голоду краще...
 135 Згада козак Гетьманщину,
 Згада тай заплаче“.
- Умовк кобзар сумуючи:
 Щось руки не грають!
 Кругом хлопці та дівчата
 140 Слізоньки втирають.
 Пішов кобзар по улиці,
 З журби як заграє!
 Кругом хлопці навприсядки,
 А він вимовляє:
- 145 „Нехай буде оттакечки!
 Сидіть, діти, у запічку,
 А я з журби та до шинку,
 А там найду свою жінку,
 Найду жінку, почастую,
 150 З вороженьків покепку“.

Петербург, 1839. року.

5. Вибір гетьмана.

- У неділеньку у святую,
 У досвітнюю годину,
 У славному-преславному
 Місті Чигирині,
 5 Задзвонили в усі дзвони,
 З гармати стріляли,

5. Вибір гетьмана. 4. Чигирин, над Тясмином, столиця гетьманів від Б. Хмельницького до П. Дорошенка.

Превелебную громаду
До купи скликали.

З святими корогвами,
10 Та з пречесними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа бжола гуде.
З монастиря святого
15 У золоті, аж сяє,
Сам архимандрит вихожає,
Акафист читає,
Поклони покладає.

Поважно та тихо,
20 У раннюю пору,
На високу гору
Сходились полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами
25 З лугу виступало.
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.

Замовкли гармати,
Онїміли дзвони,
30 І громада покладає
Земнії поклони.
Молебствіє архимандрит
Сам на горі править,
Святого Бога просить, хвалить,
35 Щоб дав їм мудрости дознати
Гетьмана доброго обрати.
І одногласне, одностайне

16. Архимандрит, начальник монастиря. — 24.
Знамена: пропори, то що.

Громада вибрала гетьмана,
Преславного Лободу Івана,
40 Лицаря старого,
Брата військового.

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
45 Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До Бога руки здіймає,
Три поклони покладає
50 Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить :

— „Спасибі вам, панове молодці,
Преславнії Запорожці,
55 За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили !
А ще б краще ви зробили,
Як би замість старого
Та обрали молодого,
60 Завзятого молодця,
Преславного Запорожця
Павла Кравченка Наливайка.
Я стар чоловік, не здужаю встати,
Буду йому пораду давати,
65 По батьківськи научати,
Як на Ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні :
Не мені вас, братця,
70 На Ляха водити,
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.

Нехай носить Наливайко,
Козакам на славу,
75 Щоб лякались вражі Лахи
У своїй Варшаві!

Громада чмелем загула;
У дзвони задзвонили;
Гармата заревла,
80 І бунчугами вкрили
Преславного Запорожця
Павла Кравченка Наливайка.

Кос-Арал, 1848. року.

6. Здача Дорошенка.

Заступила чорна хмара
Та білу хмару;
Виступали зза Лиману
З Турками Татари;
5 Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман попович
Ізза Дніпра намирає;
Дурний Самойлович
З Ромодоном, мов та галич,
10 Вкрили Україну
Тай клюють, елико мога.
А ти, Чигирине,
А ти, старий Дорошенку,
Запорожський брате!

6. Здача Дорошенка. Заголовок поемі дав Вол. Антонович. — 5. Полісся: околиця над Припетю, правою притокою Дніпра. — 9. Ромодан: Князь Григорій Ромодановський, начальник московського війська.

- 15 Нездужаєш, чи боїш ся
 На ворога стати?
 „Не боюсь я, отамани,
 Та жаль України!“
 І заплакав Дорошенко,
 20 Як тая дитина:
 — „Не розсиплем вражу силу,
 Не встану я знову!
 Возьміть мої гетьманські
 Клейноди, панове,
 25 Та однесіть Москалеві:
 Нехай Москва знає,
 Що гетьмана Дорошенка
 На світі немає.
 А я, брати Запорожці,
 30 Возьму собі рясу,
 Та піду поклони бити
 В Межигор до Спаса“.

- Задзвонили в усі дзвони,
 Гармата грімала;
 35 У дві лави Задніпрянці
 З Москалями стали
 Аж на милю. Між лавами
 Понесли клейноди.
 Годі тобі, Петре, піти
 40 Із Тясмина воду!
 Положили ті клейноди

24. Гетьманські клейноди: булава, бунчук, прапори, то що. — 30 Ряса, чернечий одяг. — 32. Межигорський Спас, козацький монастир під Києвом. Про задум Дорошенка йти в монастир історія нічого не знає, тим більше про те, що його вже у рясі пізнали й не пустили. — 35. Задніпрянці, козаки Самойловича; він був сином попа, через те й попович і поненко (42). — 40. Тясмин, права притока Дніпра, над якою лежить Чигирин.

Попенкові в ноги, —
Йди, Петре, в Межигоре
Молити ся Богу!
45 Не пустили Дорошенка, —
У рясї пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали;
А з Сосниці в Ярополче
50 Віку доживати.
Оттак тобі довело ся,
Запорожський брате!

Виглянуло над Чигрином
Сонце ізза хмари,
55 Потягли в свої улуси
З Турками Татари.
А Ляхи з своїм Чарнецьким,
З поганим Степаном,
Запалили церкву божу,
60 І кости Богдана
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили
Тай пішли собі у Польщу,
Мов добре зробили.
65 А Москалі з Ромоданом
В неділеньку рано
Пішли собі з поповичем
Шляхом „Ромоданом“.
Мов орел той приборканий,
70 Без крил та без волі,

48. Сосниця, повітове місто в Чернігівщині. —
57—64. Степан Чарнецький допустив ся такого цілком
не лицарського вчинку з тлінними останками Богда-
на Хмельницького і його сина Тимоша 1664 р., тобто
на 12 літ перед упадком Дорошенка. Богданової цер-
кви не спалено, бо вона стояла ще й за часів Шев-
ченка (Порів. „Суботів“).

Знеміг славний Дорошенко,
 Сидячи в неволі,
 Тай умер з нудьги. Остило
 Волочить кайдани!
 75 І забули в Україні
 Славного гетьмана.
 Тільки ти, святий Ростовський,
 Згадав у темниці
 Свого друга великого,
 80 І звелїв капліцю
 Над гетьманом змурувати
 І Богу молитись
 За гетьмана, панахиду
 За Петра служити.
 85 І досі ще що рік божий,
 Як день той настане,
 Ідуть править панахиду
 Над нашим гетьманом
 В Ярополчі.

Кос-Арал, 1848. року.

7. Чернець.

(П. Кулішу).

У Києві на Подолі
 Було колись і ніколи
 Не вернеть ся, що діялось,
 Не вернеть ся сподіване...

77. Св. Димитрій єпископ ростовський, колишній хозак Данило Туптало родом із Києва (1651—1709.)

7. Чернець. Панько Куліш (1819—1897), визначний український письменник, приятель Шевченка за його життя. — 1. Подол, долішня часть Києва над самим Дніпром. — 2. Було колись: порів. „Іван Підкова“ примітка до 25. стр.

5 Не вернеть ся... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Київі на Подолі
10 Братерська наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані
Розвернула ся весела,
Оксамитом шляхи стеле
15 І єдвабом застилає,
І нікому не звертає.

У Київі на Подолі
Козаки гуляють:
Як ту воду, цебром-відром
20 Вино розливають;
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили Запорожці
Тай тнуть коряками!
25 А музика реве, грає,
Людей звеселяє;
А із Брацтва те бурсацтво
Мовчки виглядає:

24. Коряк, деревляна чарка (або з кори). —
27—28. Брацтво при Богоявленському монастирі удержувало бурсу для учеників Могилянської колегії (заснована 1532 р.), від 1701 р. (за Мазепи) Академії. Між Академією а Запорожем були тісні взаємини. Чимало звідти вийшло просвічених козаків м. и. Семен Палій та Кость Гордієнко, що витав шведського короля Карла XII. латинською промовою. З неї вийшов цілий ряд учених Українців, як Теофан Прокопович, Степан Яворський, Данило Туптало (див. „Здача Дорошенка“ примітка до 77. стр.), що на поклик Петра I. пішли в Московщину та віддали свої сили на службу ворожій українському народові державі.

Нема голій школі волі,
 30 А то б догодила! ..
 Кого ж то там з музиками
 Люди обступили?

В червоних штанях оксамитних
 Матнею улицю мете —
 35 Іде козак. Ох, літа, літа!
 Що ви творите? На то теж
 Старий ударив в закублуки,
 Аж встала курява. Оттак!
 Та ще й приспіває козак:
 40 „По дорозі рак, рак,
 Нехай буде так, так!
 Як би таки, молодиці,
 Посіяти мак, мак.
 Дам лиха закаблукам,
 45 Дам лиха закаблам,
 Останеть ся й передам!
 А вже ж тії закаблуки
 Набрали ся лиха-муки.
 Дам лиха закаблукам,
 50 Дам лиха закаблам,
 Останеть ся й передам!“

Аж до Межигорського Спаса
 Потанцював сивий,
 А за ним і товариство
 55 І ввесь святий Київ.
 Дотанцював аж до брами,
 Крикнув: „Пугу, пугу!
 Привітайте, святі ченці,

34. Матня, середня часть широких шараварів.—
 37. Закаблуки, закабли: підковані зап'ятки, обцаси.—
 46. Передам чобіт, з'яям.— 57. „Пугу!“ оклик Запо-
 рожців, по яким себе пізнавали.

Товариша з Лугу!“

60 Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
На вік зачинилась
Козакові.

Хто ж сей сивий

65 Попращав ся з світом?
Семен Палій Запорожець,
Лихом недобитий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить;
70 В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та посидіть на пригорі
Та хоч пожуритись.
75 Іде чернець Дзвонкову
У яр воду пити,
Та згадує, як то тяжко
Було в світі жити!
80 Іде чернець у келію
Між стіни німії
Та згадує літа свої,
Літа молодії;
Бере письмо святе в руки,
85 Голосно читає,
А думкою старий чернець
Далеко літає...

68—69. Ой високо...: Порівнянне вказує на високі задуми Палія та на сумний вислід його стремління.
— 72. Вишгород, село над Дніпром поблизу Києва.—
76. „Дзвонковая криница прозивається ся, недалеко од монастиря.“ Примітка Шевченка.

- І тихнуть Божії слова;
 І в келії, неначе в Січі,
 90 Братерство славне ожива,
 А сивий гетьман, мов сова,
 Ченцеві зазирає в вічі.
 Музика... танці... і Бердичів...
 Кайдани брязкають... Москва...
 95 Бори, сніги і... Єнісей...
 І покотились із очий
 На рясу сльози...
 „Бий поклони
 І плоть старечу усмиряй,
 Святе писаніє читай!
 100 Читай, читай та слухай дзвона,
 А серцеві не потурай:
 Воно тебе в Сибір водило,
 Воно тебе ввесь вік дурило;
 Приспи ж його і занехай
 105 Свою Борзну і Хвастовщину:
 Загине все, ти сам загинеш,
 І не згадають — щоб ти знав...“
 І старець тяжко заридав,
 Читать писаніє покинув,
 110 Ходив по келії, ходив,
 А потім сів і зажурився:
 „Для чого я на світ родив ся?
 Свою Україну любив?“
 До утрені завив з дзвіниці
 115 Великий дзвін; чернець мій встав,
 Надів клобук, взяв патерицю,

89. Келія, невеличка чернеча кімнатка в монастирі. — 95. Єнісей, ріка в Сибірі. Одначе Палій був на заслання в Томську, над рікою Том, правою притокою горішнього Обу, недалеко її гирла. — 116. Клобук, чернечий каптур на голову; патериця, чернеча палиця.

Перехрестив ся, чотки взяв...
 І за Україну молитись
 Святий чернець пошкандибав.

Орська кріпость, 1847. року.

8. Іржавець.

Наробили колись Шведи
 Великої слави:
 Утікали з Мазепою
 В Бендери з Полтави;
 5 А за ними й Гордієнко,
 Кошовий із Січи,
 Веде своїх недобитків
 Та плаче ведучи.
 Того плаче, що поради
 10 Не подала мати,
 Як пшениченьку пожати,
 Полтаву достати?
 Ой пожали б, як би були
 Одностайне стали,
 15 Та з хвастовським полковником
 Гетьмана едали;
 Не стреміли б списи в стрісі
 У Петра у свата,
 Не втікали б із Хортиці

117. Чотки: шнурочок із кульками, щоб рахувати молитви.

8. Іржавець. Див. замітка Б, с. 65. — 4. Бендери, місто в Бесарабії, над Дністром. — 11. До порівняння див. „Гамалія“, примітка до стр. 160 і д. — 19. Із Хортиці: властиво з Чортомлику, бо хортицької Січі вже від 1635 р. не було.

20 Славні небожата,
 Не спиняв би їх прилуцький
 Полковник поганий,
 Не плакала б Матір Божа
 В Криму за Україну.

25 Як мандрували день і ніч,
 Як покидали Запорожці
 Великий Луг і матір-Січ
 Взяли з собою Матір Божу,
 А більш нічого не взяли,
 30 І в Крим до хана понесли
 На нове горе — Запороже.

Заступила чорна хмара
 Та білу хмару,
 Опанував Запорожцем
 35 Поганий Татарин.
 Хоч позволив хан на пісках
 Новим кошем стали,
 Та не зволив Запорожцям
 Церкву будувати;
 40 У наметі поставили
 Образ Пресвятої
 І крадькома молили ся...

Боже мій з тобою,
 Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
 45 Хто тебе не нищив? Як би розказать
 Про якогонебудь одного магната

21—22. Прилуцький полковник: Поет має на думці Гната Галагана, компанійського полковника, колишнього січовика, що поміг Яковлеву зруйнувати чортомлицьку Січ; за Скоропадського був він прилуцьким полковником. — 24. В Криму: Крим півострів на полудні України. Олешківська Січ не була в Криму, але на лівім березі Дніпра не доходячи до його гирла на території кримського хана.

Історію правду, то перелякати
 Саме пекло можна! А Данта старого
 Полупанком нашим можна здивувати.
 50 І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
 Чи вже ж йому любо людей мордувати?
 А за що сердешну мою Україну?!
 Що вона зробила? За що вона гине?
 За що її діти в кайданах мовчать?!...

55 Кобзарі нам розказали
 Про війни і чвари,
 Про тяжкеє лихоліття,
 Про лютії кари,
 Що Ляхи нам завдавали,
 60 Як нас розпинали.
 Що ж діялось по Шведчині,
 То й Ляхи б злякались,
 Оніміли б з переляку
 П'яні небораки!
 65 Оттак її воєводи,
 Петрові собаки,
 Рвали, гризли... І здалека
 Запорожці чули,
 Як дзвонили у Глухові,
 70 З гармати ревнули,
 Як погнали на болото
 Столицю робити,

48. Данте Аліг'єрі (1265—1321), найбільший італійський поет; світову славу здобув собі „Божественною комедією“, в якій розказує, як люди мучать ся в пеклі. — 61. Шведчина: шведська кампанія з Мазепою на Україні. — 65. Її: Україну. — 69. Глухів, містечко в Чернігівщині, недалеко московської границі, на північний схід від Батурина; по зруйнуванні Батурина був гетьманською столицею. — 72. Петербург. Тільки ж Петербург збудовано 1703—1704 р. В той час козаки тільки болота сушили та копали канали для кораблів.

Як плакали по батькові
 Голоднії діти,
 75 А як потім на Орелі
 Лінійю копали,
 І як у тій Фінляндії
 В снігу пропадали.
 Чули, чули Запорожці
 80 З далекого Криму,
 Що конає Гетьманщина,
 Неповинно гине;
 Чули, чули небожата,
 Чули та мовчали,
 85 Бо їм добре на чужині
 Мурзи завдавали;
 Мордувались сіромахи,
 Плакали, — і з ними
 Заплакала Матір Божа
 90 Сльозами святими;
 Заплакала милосерда,
 Неначе за сином.
 І Бог зглянув на ті сльози
 І на Україну:
 95 За козацькі і за тії
 Пречистії сльози
 Побив Петра, псбив ката
 На наглій дорозі.
 Вернули ся Запорожці,
 100 Принесли з собою

75—76. Орель, ліва притока Дніпра; від неї пішла лінійя (канал) через Донець—Дон до Волги, для оборони держави від кубанських орд. До сих і дальших стрічок див. Вступ, с. 26. — 77. Фінляндія, країна на північ від Петербурга. — 86. Мурзи, татарські військові старші. — 97. Петро I. помер 1725 р., а козакам дозволено вернути аж за цариці Анни, третьої з черги наслідниці Петра. Значить, Шевченко хибнолучить поворот козаків зі смертю Петра I.

105 В Гетьманщину той чудсвний
 Образ Пресвятої;
 Поставили в Іржавиці
 В мурованім храмі.
 Оттам вона й досі плаче
 Та за козаками.

Орська кріпость, 1847. року.

9. Швачка.

„Ой не петь ся горілочка,
 Не пють ся й меди,
 Не будете шинкувати,
 Прокляті Жиди!
 5 Ой не петь ся тее пиво,
 А я буду пить;
 Не дам же я вражим Ляхам
 В Україні жить.
 Ходім, батьки-отамани,
 10 У Хвастов в неділю,
 Та надінем вражим Ляхам
 Кошуленьку білу;
 Ні, не білу, а червону...
 Ходім, погуляєм,
 15 Та в пригоді свого батька
 Старого згадаєм,
 Полковника хвастовського,
 Славного Семена.
 Ходім, брати! Не згинете,
 20 Хлопці, коло мене“.

В Перепяті гайдамаки

18. Семена Палія; див. Замітка, с. 68 — 21. Перепят, у сквирському повіті, в Київщині.

Нишком ночували;
 До схід сонця у Хвастові
 Хлопята гуляли.
 25 Прийди з того Межигоря,
 Наш славний Палію,
 Подиви ся, що той Швачка
 У Хвастові діє!
 Добре діє!... У Хвастові,
 30 У славному місті,
 Покотилось Ляхів, Жидів
 Не сто і не двісті,
 А тисячі. Базарами
 Кров почервоніла,
 35 А оранди з костьолами,
 Мов свічки, згоріли.
 В самім замку невеличку
 Церковку святую
 Не спалено. Оттам Швачка
 *40 Співа: „Алилуя!“
 Хвалить Господа, веселий,
 І каже сідлати
 Коня свого вороного:
 Має погуляти
 45 У Бихові, славнім місті,
 З Левченком у купі,
 Потоптати жидівського
 Й шляхетського трупу.

Кос-Арал, 1848. року.

33. А тисячі: число надто приблизьшене. — 45. Бихів, тобто Бишів, містечко недалеко Хвастова. Левченко Василь був у загої Яреміяна Лупула, що подарив ув Уманщині, і ніколи зі Швачкою не сходив ся. В Бишові гуляв Бондаренко, але також на власну руку, без помочі Швачки.

10. Невольник.

Посвята.

Думи мої молодії,
 Понурії діти,
 І ви мене покинули!...
 Пустку натопити
 5 Нема кому... Остав ся я,
 Та не сиротою,
 А з тобою, молодою,
 Раю мій, покою,
 Моя зоре досвітня,
 10 Єдина думо
 Причистая! Ти витаєш,
 Як у того Нуми
 Тая німфа Егерія;
 Так ми, моя зоре,
 15 Просіяєш надо мною,
 Ніби заговориш,
 Усміхнеш ся. Дивлю ся я —
 Нічого не бачу.
 Прокину ся — серце плаче,
 20 І очі заплачуть.
 Спасибі, зіронько!

Минає

Неясний день мій; вже смеркає.
 Над головою вже несе
 Свою неклепаную косу
 25 Косар непевний... мовчки скосить!
 А там — і слід мій занесе

10. Невольник. 12. Нума Помпілій, другий з черги казочний король Риму, що займав ся впорядкуванням молоді держави й її релігії та по вказівкам німфи (русалки) Егерії оснував нові культу й священничі колегії.

Холодний вітер. Все минає!...
 Згадаєш може, молодая,
 30 Вилиту сльозами
 Мою думу, і тихими,
 Тихими речами
 Проговориш: „Я любила
 Його на сїм світі,
 35 Й на тїм світі любити му“...
 О, мій тихий світе,
 Моя зоре вечірняя!
 Я буду витати
 Коло тебе і за тебе
 Господа благати!

I.

40 Той блукає за морями,
 Світ перехожає,
 Долі, доленьки шукає, —
 Немає, немає,
 Мов умерла! А той рветь ся
 45 З усієї сили
 За долею... от-от догнав,
 І — бебех в могилу!
 А в іншого сїромахи
 Ні хати, ні поля,
 50 Тільки торба; а з торбини
 Виглядає доля,
 Мов дитинка; а він її
 Лас, проклинає
 І за чвертку закладає, —
 55 Ні, не покидає!
 Як репях той учепить ся
 За латані поли

30. Думу: саме цю поему. — 54. За чвертку, тоб-
 то за дуже маловартну річ.

- Тай збирає колосочки
 На чужому полі;
 60 А там — снопи, а там — скирти,
 А там — у палатах
 Сидить собі сіромаха,
 Мов у своїй хаті.
 Така то доля тая, —
 65 Хоч і не шукайте!
 Кого схоче, сама найде,
 У колисці найде.

-
- Ще на Україні веселі
 І вольнії пишались села
 70 Тоді, як праведно жили
 Старий козак і діток двоє;
 Ще за Гетьманщини старої
 Давно се діялось колись.

- Так коло полудня в неділю,
 75 Та на Зелених ще й святках,
 Під хатою в сорочці білій
 Сидів, з бандурою в руках,
 Старий козак.
 „І так, і сяк!“
 80 Старий міркує, розмовляє:
 „І треба б“, каже, „й трохи шкода!
 А треба буде; два-три года
 Нехай по світу погуляє
 Та сам своєї пошукає,
 85 Як я шукав колись... Ярино!
 А де Степан?“ — „А он під тином,
 Неначе вкопаний стоїть!“
 „А я й не бачу! А ідїть
 Лишень сюди, та йдїть обоє...

- 90 А нуте, діти, оттакої!
 І вшкварив по струнах.
 Старий грає, а Ярина
 З Степаном танцює;
 Старий грає, примовляє,
 95 Ногами тупцює:
 „Як би мені лиха та лиха,
 Як би мені свекрівонька тиха,
 Як би мені чоловік молодий,
 До другої не ходив, не любив!
 100 Ой гоп, чики-чики!
 Та червоні черевики,
 Та троїсті музики, —
 Од віку до віку
 Я любила б чоловіка!“
 105 „Ой гоп, заходивсь,
 Зробив хату, оженивсь,
 І піч затопив,
 І вечерять наварив.“ —
 — А нуте, діти, оттакої!
 110 І старий підняв ся;
 Як ударить, як ушкварить,
 Аж у боки взяв ся!
 „Чи так, чи не так,
 Уродив постернак,
 115 А петрушку
 Криши в юшку —
 Буде смак, буде смак!
 Ой так, таки так,
 Оженив ся козак,
 120 Кинув хату
 І кімнату,
 Тай потяг у байрак“.
 — Ні, не та вже, підтопталась

- Стара моя сила;
 125 Утомив ся. А все це ви
 Так розворушили.
 О, бодай вас! Що то літа!
 Ні вже, не до ладу...
 Минуло ся! Іди лишень
 130 Полуднувать лагодь;
 Гуляючи, як той казав,
 Шматок хліба ззісти.
 Іди ж, доню! — А ти, сину,
 Послухаєш вісти.
 135 Сідай лишень!
 Як убили
 Твого батька Йвана
 В Шляхетчині, то ти ще був
 Маленьким, Степане,
 Ще й не лазив“. — „То я не син?!”
 140 Я чужий вам, тату?!“ —
 — „Та не чужий! Стривай лишень!
 От умерла й мати,
 Таки твоя, а я й кажу
 Покійній Марині,
 145 Моїй жінці: „А що, — кажу —
 Возьмім за дитину“ —
 Тебе б то се... — „Добре“, — каже
 Покойна Марина —
 „Чому б не взять?“ — Взяти тебе
 150 Ми тай спарували
 З Яриночкою до купи...
 А тепер осталось
 Ось що робить: ти на літі,
 І Ярина зріє;
 155 Треба буде людей шукать

137. Шляхетчина: так називали правобережну Україну, що від 1667 р. опинила ся знову під Польщею, й була при ній до 1772 р.

- Та щонебудь діять.
 Як ти скажеш? "... — „Я не знаю...
 Бо я думав... тес“...
 — „Що Ярина сестра тобі?
 160 А воно не тес,
 Воно просто: любіте ся,
 Тай з Богом до шлюбу!
 А поки що, треба буде
 І на чужі люди
 165 Подивитись, як там живуть:
 Чи орють,
 Чи не на ораному сіють
 І просто жнуть,
 І немолоченее віють,
 170 Так як і мелють і їдять, —
 Все треба знать.
 Так от як, друже: треба в люди
 На рік, на два піти
 У наймити;
 175 Тоді й побачимо, що буде.
 Бо хто не вміє заробить,
 То той не вміє ме й пожить.
 А ти як думаєш, небоже?...
 Не думай! Коли хочеш знать,
 180 Де лучше лихом торгувать,
 Іди ти в Січ. Як Бог поможе,
 Там наїси ся всіх хлібів;
 Я їх чимало попоїв, —
 І досі нудно, як згадаю!
 185 Коли здобудеш — принесеш,
 А коли згубиш — поживеш
 Моє добро! Та хоч звичаю
 Козацького набереш ся
 Та побачиш світа
 190 Не такого, як у бурсі,

190. Як у бурсі: див. „Чернець“, прим. до 27. стр.

А живі мислите
 З товариством прочитаєш,
 Та по молодечій
 Будеш Богу молити ся,
 195 А не по чернечій
 Харамаркать. Оттак, сину!
 Помолившись Богу,
 Осїдлаєм буланого
 Тай гайда в дорогу!
 200 Ходім лишень полуднувать.
 Чи ти вже, Ярино,
 Змайструвала нам щонебудь?
 Оттаке то, сину!“...
 — „Уже, таточку!“ — озвалась
 205 / Із хати Ярина.

II.

Не їсть ся, не петь ся, і серце не беть ся,
 І очі не бачать, не чуть голови,
 Неначе немає, ніби неживий, —
 Замість шматка хліба, за кухоль береть ся.
 210 Дивить ся Ярина та нишком смієть ся:
 — „Що се йому стало? Ні їсти, ні пить,
 Нічого не хоче! Чи не занедужав?—
 Братіку Степане, що в тебе болить?“
 Ярина питає. Старому*байдуже,
 215 Ніби то й не чує. — „Чи жать, чи не жать,
 А сіяти треба!“ старий промовляє,
 Ніби то до себе. „А нумо вставать!
 До вечерні може ще пошкандибаю.
 А ти, Степане, ляжеш спать,
 220 Бо завтра рано треба встать
 Та коня сїдлать“ .

191. Мислите: церк. слов'ян. назва букви М. —

196. Харамаркати: бурмотати під носом. — 209. Кухоль: глиняне горнятко на воду.

- „Степаночку, голубчику!
 Чого се ти плачеш?
 Усміхни ся, подиви ся!
 225 Хиба ти, не бачиш,
 Що й я плачу? Розсердив ся!
 Бог знає на кого,
 Тай зо мною не говорить.
 Утечу, єй-Богу,
 230 Тай сховаюсь у буряні...
 Скажи бо, Степане:
 Може й справді нездужаєш?
 Я зілля достану,
 Я побіжу за бабою...
 235 Може це з пристріту?“
 — „Ні, Ярино, моє серце,
 Мій рожевий квіте!...
 Я не брат тобі, Ярино!
 Я завтра покину
 240 Тебе й батька, — на чужині
 Денебудь загину;
 А ти мене й не згадаєш,
 Забудеш, Ярино,
 Свого брата!“ — „Схамени ся!
 245 Єй-Богу, з пристріту!
 Я не сестра? Хто ж оце я?
 О, Боже, мій світе!
 Що тут діять? Батька нема,
 А він занедужав
 250 Та ще й умре. О, Боже мій!
 А йому й байдуже, —
 Мов смієть ся. Степаночку!
 Хиба ти не знаєш,
 Що без тебе і таточка
 255 І мене не стане?“ —

235. Пристріт: уроки, слабість із недобрих очий.

— Ні, Ярино, я не кину,
А тільки поїду
Недалеко. А на той рік
Я до вас приїду
260 З старостами, за тобою
Та за рушниками.
Чи подаєш? — „Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує“... — „Не жартую, —
265 Єй-Богу, Ярино,
Не жартую!“ — „То се й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи бо, Степане!
270 Хиба справді не сестра я?“
— „Ні, моє коханнє,
Моє серце!“ — „Боже ж ти мій!
Чому я не знала?
Була б тебе не любила
275 І не цілувала...
Ой-ой, сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Єй-Богу, заплачу“...
280 І заплакала Ярина,
Як тая дитина,
І крізь сльози промовляла:
„Покине, покине!“
Як той явір над водою
285 Степан похилив ся;
Щирі сльози козацькїї
В серці запекли ся,
Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
290 То замовкне, подивить ся,
І знов заголосить.

Не чули ся, як смеркло ся;
 І сестру і брата,
 Ніби скованих до купи,
 295 Застав батько в хаті.

І світ настав, а Ярині
 Не спить ся, ридає.
 Уже Степан із криниці
 Коня напуває;
 300 Й вона з відрами побігла,
 Ніби за водою
 До криниці. А тимчасом
 Запорожську зброю
 Старий виніс із комори;
 305 Дивить ся, радіє,
 Приміряє, ніби знову
 Старий молодіє.
 Тай заплакав. — „Зброє моя,
 Зброє золотая!
 310 Літа мої молодії,
 Сило молодая!
 Послужи, моя ти зброє,
 Молодій ще силі,
 Послужи йому так щиро,
 315 Як мені служила!“

Вернули ся од криниці.
 І Степан сідлає
 Коня, свого товариша,
 Й жупан одягає;
 320 А Ярина дає зброю,
 На порозі стоя;
 Степан її надіває,
 Та плачуть обоє.
 І шаблюка, мов гадюка,
 325 Й ратище-дрючина,

- Й самопал семипяденний
 Повис за плечима.
 Аж зомліла, як узріла;
 І старий заплакав,
 330 Як побачив на коневі
 Такого юнака.
 Веде коня за поводи
 Та плаче Ярина;
 Старий батько іде рядом,
 335 Научає сина,
 Як у війську пробувати,
 Старших шанувати,
 Товариство поважати,
 В табор не ховатись.
 340 — „Нехай тебе Бог заступить!“
 Як за селом стали,
 Сказав батько — та всі троє
 Разом заридали.
 Степан гукнув, і курява
 345 Шляхом підняла ся.
 — „Не бари ся, мій синочку!
 Швидче повертай ся!“
 Сказав старий. А Ярина,
 Мов тая ялина
 350 При долині, похилилась.
 Мовчала Ярина,
 Тільки сльози утирає,
 На шлях поглядає;
 Із куряви щось вигляне
 355 І знов пропадає;
 Ніби шапка через поле
 Котить ся, чорніє,
 Пропадає, мошечкою

326. Самопал семипяденний: стрільба на сім пядий довга. — 358. Мошечка, мошка: комашка, живе на збіжу, *Thrips cerealium*.

Тільки-тільки кріє, —
 360 Тай пропало. Довго-довго
 Стояла Ярина
 Та дивилась, чи не вирне
 Знову комашина
 365 Із куряви. Не зирнула;
 Пропала. І знову
 Заплакала Яриночка
 Тай пішла до дину.

III.

Минають дні, минає літо,
 Настала осінь, — шевестить
 370 Пожовкле листе. Мов убігий
 Старий під хатою сидить:
 Дочка нездужає Ярина;
 Його єдина дитина
 Покинуть хоче! З ким дожить,
 375 Добити віку вікового?
 Згадав Степана молодого,
 Згадав свої благі літа, —
 Згадав; тай заплакав
 Багатий, сивий сирота:
 380 — „В Твоїх руках все на світі,
 Твоя всюди воля!
 Нехай буде так, як хочеш, —
 Така моя доля!“ —
 Старий вимовив і нишком
 385 Богу помолив ся,
 Тай пішов собі зпід хати
 В садок походити.

І барвінком, і рутою,

388. Рута: *Ruta graveolens*, запашне з'їлле,
 цвите дрібним жовтим цвітом. Барвінок і рута ма-

- 390 І рястом квітчає
 Весна землю, мов дівчину
 В зеленому гаї;
 І сонечко серед неба
 Опинилось — стало,
 Мов жених той молодую,
 395 Землю оглядало.
 І Ярина вийшла з хати
 На світ божий глянуть, —
 Ледви вийшла; усміхнеться,
 По піде, то стане,
 400 Розглядає, дивується,
 Та любо, та тихо,
 Ніби вчора народилась...
 А лютеє лихо
 В самім серці ворухнулось
 405 І світ запалило.
 Як билина підкошена,
 Ярина схилилась;
 Як з квіточки роса вранці,
 Сльози полили ся.
 410 Старий батько коло неї
 Як дуб похилив ся.

Одужала Яриночка.
 Ідуть люди в Київ
 Та в Почаїв помолитись,

ють особливе значінне в життю молодих хлопців та дівчат; уживають їх на віночки і на весілля, і на похоронах. Через те поет на цьому місці і згадує про них. — 389. Ряст: первоцвіт із родини лелієватих з китцею синіх цвітів, *Scilla bifolia*; цвete в марті й перших днях цвітня. Вислів „топтати ряст“ значить жити, „не топтати рясту“ — умерти. — 413. В Київ: на прощу до печерських святих. — 414. Почаїв, відпустове місце на Волині (на схід від Бродів), славне чудотворним образом Божої Матери.

415 І вона йде з ними.
 У Києві великому
 Всіх святих благала;
 У Межигорського Спаса
 Тричі причащалась;
 420 У Почаєві святому
 Ридала-молилась,
 Щоб Степан той, доля тая
 Їй хоча приснилась.
 Не приснилась!... Вернула ся..
 425 Знову забіліла
 Зима біла. За зимою
 Знов зазеленіла
 Весна божжа. Вийшла з хати.
 На світ дивуватись
 430 Яриночка та не Бога
 Святого благати,
 А нищечком у ворожки
 Про його снитати.

І ворожка ворожила,
 435 Пристріт замовляла,
 Талан-долю та весілле
 З воску виливала.
 — „Он бачиш, кінь осідланий
 Тупає ногою
 440 Під козаком? А онде йде
 Дідусь з бородою
 Аж до колін. Ото гроші!
 Як би догадав ся
 Козак оттой злякать діда...
 445 Злякав! — тай сховав ся
 За могилу, лічить гроші...
 А он знову шляхом

438 — 451. Це поясненне вилитих із воску на воді фігур.

Козак іде, ніби старець, —
 То бач ради страху,
 450 Щоб Ляхи або Татари-
 Часом не спіткали“.
 І радесенька Ярина
 До дому верталась.

IV.

Уже третій і четвертий
 455 І п'ятий минає
 Не малий рік, а Степана
 Немає, немає!
 І стежечка-доріжечка,
 Яром та горою
 460 Утоптана до ворожки,
 Поросла травою.
 Нема його! У черниці
 Косу розплітає
 Безталанна; коло неї
 465 Падає, благає
 Старий батько, — хоч літечко,
 Хоч Петра діждати,
 Хоч Зеленої неділі...

Діждались, і хату
 470 Уквітчали гарнесенько,
 І в сорочках білих
 Невеселі, мов сироти,
 Під хатою сіли.
 Сидять собі та сумують;
 475 Слухають: щось грає,
 Мов на кобзі, на улиці
 І ніби співає...

458. І стежечка...: значить, Ярина втратила всяку надію й віру у слова ворожки тай перестала до неї вчашати.

ДУМА.

- „У неділю вранці-рано
Синє море грало:
480 Товариство кошового
На раді прохало:
„Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер погуляти,
485 Турка пошукати.“
Чайки й байдаки спускали,
Гарматами рештували,
З Дніпрового гирла широкого випливали,
Серед ночі темної,
490 На морі синьому,
За островом Тендером потопали,
Пропадали...
Один потопає,
Другий виринає,
495 Козацтву-товариству із синьої хвилі
[рукою махає
І зично гукає:
Нехай вам, панове товариство, Бог
[допомагає“!
І в синій хвилі потопає,
Пропадає.
- 500 Тільки три чайки, слава Богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило;
А в турецьку землю агарянську
505 Без кормиг прибило.

484. Тендер, острів на Чорному морі за Дні-
провим Лиманом. — 487. Рештувати, з німець. rüsten:
узброювати, знаряжати. — 504. Агарянський: те що
й турецький, магометанський.

- Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловили,
510 З гармати гримали,
В кайдани кували,
В тяжкую неволю завдавали...
Ой, Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
515 І лютому ворогові
Не допусти власти
В турецьку землю, в тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуда,
Отаманам по чотири...
520 І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умирають,
Як собаки здихають,
Пропадають.
- 525 І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідную сестру Ярину...
530 Плаче, ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
535 Турки-яничари догнали,
До стовпа вязали,
Очі виймали,

507. Лейстровий: реєстровий, тобто записаний урядом (польським) у козацьку службу. — 518. Пуд: вага 16-ти кг.

Горячим залізом випікали,
 В кайдани кували,
 540 В тюрму посадили
 Тай замурували“...

V.

Оттак на улиці під тином
 Ще молодий кобзар стояв
 І про невольника співав.
 545 За тином слухала Ярина,
 І не дослухала — упала.
 — „Степаночку! Степаночку!“ —
 Кричала, ридала, —
 „Степаночку, моє серце!
 550 Де ж се ти барив ся?
 Тату, тату, ідїть сюди,
 Ідїть, подивітесь!“
 Прийшов старий, розглядає,
 І свого Степана
 555 Не пізнає, — таке з його
 Зробили кайдани!
 — „Сину ти мій, безталанний!
 Моя ти дитино!
 Де ти в світі погибаєш,
 560 Сину мій єдиний?“

Плаче старий та ридає,
 Й Степан сліпий плаче,
 Невидющими очима
 Мов сонце побачив.
 565 І беруть його під руки
 І ведуть у хату;
 І витає Яриночка,
 Мов рідного брата;
 І голову йому змила,
 570 І ноги умила,

І в сорочці тонкій, білій
 За стіл посадила;
 Годувала, напувала,
 Положила спати
 575 У кімнаті — і тихенько
 Вийшла з батьком з хати.

Через тиждень без старостів
 За Степана свата
 Старий свою Яриночку, —
 580 І Ярина в хаті.
 — „Ні, не треба, мій таточку,
 Не треба, Ярино!“
 Степан каже. „Я загинув,
 На віки загинув!
 585 За що ж свої молодії
 Ти літа погубиш
 За калікою?... Ярино!...
 Насміють ся люди,
 І Бог святий покарає,
 590 І прожене долю
 З цієї хати веселої
 На чужее поле.
 Ні, Ярино! Бог не кине
 І знайде дружину;
 595 А я піду в Запороже:
 Там я не загину, —
 Нагодують“.

— „Ні, Степане,

580. І Ярина в хаті... тобто проти законної установи. — 595. Степан на цьому місці забуває, що Запороже зруйноване; а може має на думці те нове, що коло його закладин заходить ся Головатий. — 597. Ні, Степане... до 600. стрічки краще б уважати словами старого батька й замкнути наводовим знаком, бо „моя ти дитино!“ в устах Ярини звенить якось чудно і не достроюється до тону її дальших слів.

- 630 Нас перебігають
Січовики Запорожці
І в Січ завертають...
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
635 Як Москалі срібло-злото
І свічі забрали
У Покрови; як козаки
В ночі утікали,
І на тихому Дунаю
640 Новим кошем стали;
Як цариця по Києву
З Нечосом ходила
І Межигорського Спаса
В ночі запалила,
645 І по Дніпру у золстій
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась;
І як степи запорожські
650 Тоді поділили,
І панам на Україні

637. В церкві св. Покрови. Опис руйнування правдивий. Народня пісня каже: „Та беруть срібло, та беруть злото, ще й воскові свічі.“ 641—642. Се було підчас подорожі цариці у Крим 1787 р., яка відбула ся заходом кн. Потьомкіна дуже величаво. В Каневі зустрів її польський король Станіслав Август Понятовський, а біля Кодака австрійський цїсар Йосиф II. Нечос (тому, що носив перуку) Грицько, се було січове прізвище кн. Григорія Потьомкіна Таврійського, що примхи ради 1770 р. вписав ся до Січового товариства. — 643.—644. Про це є згадка в мемуариста, що був у дружині Понятовського. — 645. Галера була дійсно роззолочена. — 649—652. Запорожські землі поділено після зруйнування Січі Тоді ж і скольонізовано Запороже Німцями та іншими чужинцями, а корінне населенне закріпощено (1783).

Люд закріпостили;
 Як Кирило з старшинами
 Пудром обсипались
 655 І в цариці, мов собаки,
 Патинки лизали.
 Оттак, тату! Я щасливий,
 Що очий не маю,
 660 Що нічого того в світі
 Не бачу й не знаю...
 Ляхи були, — усе взяли,
 Кров повипивали,
 А Москалі і світ божий
 В путо закували.
 665 „Оттаке то! Тяжко, тату,
 Із своєї хати
 До Турчина поганого
 В сусіди прохатись!
 Тепер, кажуть, в Слободзеї
 670 Останки збирає
 Головатий, та на Кубань
 Хлопців підмовляє...
 Нехай йому Бог поможе!
 А що з того буде —
 675 Святий знає! Почуємо,
 Що розкажуть люди“.

Оттак вони що день божий
 У двох розмовляли
 До півночі, а Ярина

653. Кирило Розумовський стояв дуже близько до двора Катерини II., бо помагав їй сісти на престол 1762 р. Його промахи (він постарався, що українські справи, які по відновленню гетьманства належали до т. зв. „іноземної колегії“, віддано назад під всеросійський сенат; поширив права панів зі шкодою мужиків), багато завдали Україні. Чи він теж товаришив Катерині в дорозі через Україну, невідомо.

680 Господарювала,
 Та святих оттих благала...
 Таки ж ублагала:
 На всеїдній у неділю
 685 Вона спарувалась
 З сліпим своїм...

 Такєє то
 Скоїлось на світі,
 Мої любі дівчаточка,
 Рожевії квіти!
 Такєє то! Одружились
 990 Мої молодії.
 Може воно й не до ладу,
 Та що маю діять,
 Коли таке сподіялось?

 Рік уже минає,
 695 Уже й другий. З дружиною
 Ярина гуляє
 По садочку. Старий батько
 Сидить коло хати
 Та вчить внука пузанчика
 700 Чолом оддавати...

ЕПІЛЬОГ.

 Оце і вся моя дума...
 Не здивуйте, люди!
 Те, що було — минуло ся
 І знову не буде.
 705 Минули ся мої сльози;
 Не рветь ся, не плаче

683. Всеїдна: загальниця. — 699. Пузанчик: малий черевань. — 700. Чолом оддавати: діточий привіт. Ляпнувши долонею по долоні гостя, обертаєть ся його руку й цілуєть ся.

Поточене старе серце,
 І очі не бачать
 Ні тихої хатиночки
 710 В забутому краю,
 Ні тихої долиночки,
 Ні темного гаю ;
 Ні дівчини молодої
 Й малої дитини
 715 Я не бачу щасливої!
 Все плаче, все гине!
 І рад би я сховати ся,
 Але де? — Не знаю.
 Скрізь неправда, де не гляну,
 720 Скрізь Господа лають!
 Серце вяне, засихає,
 Замерзають сльози...
 І втомивсь я, самотній,
 На самій дорозі...
 725 Оттаке то! Не здивуйте,
 Що вороном крачу :
 Хмара сонце заступила,
 Я світа не бачу.
 Ледве-ледве опівночі
 730 Серцем прозираю,
 І немощну мою думу
 За світ посилаю —
 Сцілющої й живущої
 Води пошукати;
 735 Як инколи, то й принесе
 І покropить в хаті,

723. Самотній, бо спроба одружити ся з Кошицькою не повела ся (два тижні передом піднесли Шевченкові її батько-мати гарбуза), а й між тими, що горнули ся до поета й гостили в себе не найшов людини, яка зрозуміла б його душу прибиту народнім стражданнем.

І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо
Розказує про весілле, —
740 Звертає на лихо...

Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Яле як довести краю,
І сама не знає:
745 Бо не було того дива
Може споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!

Отже сталось таке диво!
750 Год, другий минає,
Як побрались; а дивіть ся —
В купочці гуляють
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
755 Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

С. Маріїнське, 16. X. 1845. року.

Голоси преси про перше видання цієї книжечки:

Сеї книжки не можна не то промовчати, але і збути кількома фразами. Вона гідна особливої уваги... Ся книжка написана з потрібним знанням, отже й дає читачеві, особливо нашій молодіжи, позитивне знання намість кілька загальних, а то і пустих фраз, якими не раз послужують ся, говорячи про Україну, її любов і про Шевченка... („Діло“ ч. 8590, з 27/II. 1914.)

Вартість книжки полягає головно в тому, що вона внесе в нашу суспільність розумінне Шевченкових творів, якого на жаль у нас так мало... Книжка складена незвичайно гарною літературною мовою, що тепер на жаль дуже рідко зустрічаєть ся... („Ілюстрована Україна“ ч. 9, з 15/V. 1914.)

Попри літературне значінне має ся книжка ще й свою велику педагогічну вартість. Кождий учитель у народній чи середній школі може користувати ся нею як знаменитим дидактичним підручником, а вже неоцінену прислугу мусить вона віддати шкільній моло-

дїжи. Тому і слід звернути на неї увагу, як і на ціле видавництво „Загальна Книгозбірня“. („Учитель“ ч. 10, з 20/VI. 1914.)

Видавництво „Загальна Книгозбірня“ поручає переклади з латинської мови:

Саллюстія: Змова Катиліни (ч. 5).

Ціцерона: Бесіди проти Катиліни (ч. 6).

Про них сказано в „Українському Вістнику“ (ч. 48. з 24. III. 1921) м. и. таке:

Вони не є буденні та поверховні, або й баламутні парафрази даного оригіналу, а тільки вірні й незвичайно совісні переклади, зроблені зі знанням предмету, з легкістю й з життєм... Гарна мова наче зразок відбиває від нашої злиденної т. зв. рутенщини, що й досі покутує у деяких видавництвах. Вона ж не нехтує й наших галицьких скарбів мови, й не ставить себе на виключнім становищі мови Наддніпрянщини, тільки є, так би сказати, середне-українська, наче міст до злуки, заки не створимо єдності, і оперта на лексиці наших клясиків, а її складня близька до народньої. (Іляр:он Огоновський)

PLEASE DO NOT REMOVE
THIS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

PG

Shevchenko, Taras

3948

Istorychni poemi. 2. dop.

S5I8

vid.

1921

**PLEASE DO NOT REMOVE
SLIPS FROM THIS POCKET**

**UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY**

Загальна Книгозбірня

видала до тепер оці випуски:

1. **Тарас Шевченко: Історичні поеми.** Поясн. Д. Николишин. 2-ге видання.
 2. **Д. Николишин: Козаччина в поезії Т. Шевченка.** (Ладить ся 2-ге видання.)
 3. **Т. Шевченко: Гайдамаки.** Поясн. Іван Шпитковський. (Ладить ся 2-ге видання.)
 4. **Д. Николишин: Хвилини.** Поезії.
 5. **К. Саллюстій Крісп: Змова Катиліни.** З латинської мови переклав і поясн. Д. Николишин.
 6. **М. Т. Цицерон: Бесіди проти Катиліни.** З лат. мови перекл. і поясн. Д. Николишин.
 7. **Михайло Роздольський: Теорія драматичного мистецтва.**
 8. **Д. Николишин: Маєві акорди.** Картина у трьох діях.
 9. **Др. Станислав Людкевич: Загальні основи музики.** (Друкуєть ся.)
Крім того готові до друку:
 10. **Др. Іван Раковський: Вселенна. Часть I.** Про землю, місяць і сонце.
 11. **Його ж: Вселенна. Ч. II.** Про звiзди й теорію повстання вселенної.
 12. **Тарас Шевченко: Політичні поеми.** Поясн. Ом. Цісик.
-